891.99.09
K-38

21

21

891.99(09) 2637-48
Ա-38

Տիմոթեոս Կուզ.
Ուսումնասիրություն
Հ.

VII-5	586	8/48Ա	
VII-5	586	15/IV 80	

ПК з. 392. т. 3.000.000

6395

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒԶԻ

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԹԷ.

Ա.

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒՉ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Բ.

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒՉԻ

ՀԵԿԱՃԱՌՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1909.

891.99.09
Ա-38
ստ
13 APR 2011

Ա.

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒՉ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՆԴԵՐՁ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՈՎ
ՏԻՄՈԹԷՈՍ Ա. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ

ԳՐԵՑ
Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1909.

E-5 FEB 2013
62.888

2637
48

ԱՋԴ

Ուշադրութիւնը, որուն արժանի էր Տիմոթէոս Կուզի Հանգանատութիւնը նոր հրատարակութեան առթիւ, գոհութեամբ կրնանք ըսել թէ չգլացուեցաւ հայ բանասիրութեան կողմանէ: Այս շատ տեսակէտով հետաքրքրական մատեանը հակառակ տարիներով անյայտութեան մէջ ծածկուելուն՝ անպայման նշանակութիւն մը ստացած է, որուն ուսումնասիրութիւնն թէ մատենագրական, թէ լեզուական եւ թէ վարդապետական տեսակէտով կարեւոր է տոմարային գրականութեան պատմութեան համար: Հրատարակիչներու Ցառաջաբանն, Գ. Տեր-Մկրտչեանի եւ Ներեայ աշխատութիւնը յատկապէս մատենագրութեան համար ունեցած արժէքն ի նկատի կ'առնուին: Ուրախական է ըսել թէ լեզուականն ալ չէ վրիպած ուշադրութենէն եւ ծանօթ լեզուաքնին Հ. Աճառեան իր «Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի Հանգա-

ձառուԹեան մէջ„ աշխատասիրուԹեամբ[1] կու գայ ուսումնասիրել, որ գործոյս Բ. Մասն պիտի կազմէ:

Ներկայ աշխատուԹիւնը նախապէս մաս մաս լոյս տեսած է Հանդէս Ամսօրեայ ԹերԹին մէջ[2], արտատպուԹեան ժամանակ կրած է ինչ ինչ ԹեԹեւ փոփոխուԹիւն:

Կից կը գտնեն ընԹերցողը Յաւելուած մը՝ ՏիմոԹեոս Ա. Աղեքսանդրացի[3], որ Կոռգի գրականուԹեան հետ պատշաճ էր մի եւ նոյն ժամանակ ուսումնասիրուիլ:

---

1 Հանդէս Ամսօրեայ 1908, Թ. 12. 1909, Թ. 2:

2 Անդ. 1908, Թ. 9, էջ 261-265. Թ. 10, 294-302, Թ. 12, էջ 383-84:

3 Անդ. Թ. 11, էջ 324-327:

Վիեննա, 13. Դեկտ. 1908.

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
1. ԹարգմանուԹիւնք Զ. դարու սկիզբներէն . .	1—4
2. ՏիմոԹէոսի կենսագրուԹիւնը	5—6
3. ԳրուԹիւնք եւ մատենախօսուԹիւն	6—9
4. ՀակաճառուԹեան նիւԹը	9—10
5. ՔննուԹիւնք հայ ԹարգմանուԹեան մասին. հրատարակուԹիւն բնագրին	10—12
6 Յունարէն բնագիրն կորսուած է. Թերի է հայերէնը	12—14
7. Թարգմանուած էր ամբողջուԹեամբ	15—17
8. Հայերէն ԹարգմանուԹեան ժամանակը, Փոտի եւ յոյն Անանունի վկայուԹիւնք	17—20
9. Տէր-Մրաչեանի կարծիքը եւ հերքումն . . .	20—22
10. Հանգամանք հայ ԹարգմանուԹեան. ԵրեքԹեայ հատուածն յունարէն եւ հայերէն. հայ չէր Թարգմանիչն, „Սորարերդ„ ԹարգմանուԹիւն Ս. Գրոց	22—28
11. ՏիմոԹէոսի հեղինակուԹիւնն հայոց քով . .	29—31
12. ՀակաճառուԹեան ազդեցուԹիւնը հայ մատենագրուԹեան վրայ	32—36
13. Լեւոնի Տոմարի եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանին հայ ԹարգմանուԹիւնը . . .	36—38
14. Նեստորի գրուԹիւնք հայոց քով	38—41
15. Մ. Խորենացւոյ ընծայուած ճառն Մարդեբերիոն անհարազատ	41—42
16. ՀակաճառուԹեան ազդեցուԹիւնը լեզուական տեսակէտով	42—43
17. ՀակաճառուԹեան նշանակուԹիւնը հայրախօսուԹեան համար	43—45

18. Նեստորի հատակոտորք . . . . . 45—46
19. Նոր բառեր Նեստորի հատուածոց մէջ . . . 46—48

ԾԱՒԵԼՈՒՄԾ

Տիմոթէոս Ա. Աղեքսանդրացի (իր անուամբ ճառեր Հայ մատենագրութեան մէջ. Բնագիր Ի Ս. Կոյսն Մարիամ Աստուածածին ճառին) . . 49—60

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒԶ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1. Կարօտ է մանր ուսումնասիրութեան Զ. դարն, որ հակառակ ցայժմ մթութեան մէջ ինք զինք անյայտացընելուն, օր աւուր Հայոց եկեղեցական եւ մատենագրութեան պատմութեան նշանաւոր դարագլուխներէն մին կը հանդիսանայ։ Ուրախալի է ըսել, որ քայքայեցան եւ կը քայքային տակաւ տակաւ զայն մթագնող ամպերն, եւ դարն կը պարզուի իւր սեպհական երանգներովն մեր աչաց՝ շնորհիւ յերեւան ելող յիշատակարաններու։ Ցայտնի է այսօր Միաբանեայ վարդապետութեան մուտքն ի Հայս իւր մանրամասնութեամբն[1], որ յինքեան Զ. դարու պատկերն է միանգամայն։ Բաւական չէ սակայն եկեղեցւոյ արտաքին՝ պատմական անցեալին յայտնութիւնն միայն, կարեւոր է նաեւ

---

1 Հմմտ. E. Ter-Minassiantz, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Leipzig 1904, S. 30—59. Առ այս մատենախօսականս՝ Հանդ. Ամս. 1907. էջ 252–256։ Գոնիբրիեան. Հ. Ց., Իրաւախոհի կեղծիք. Բ. (անտիպ)։ — Այիւեան Հ. Ն., Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, Հանդէս Ամս. 1903, էջ 245—252. 1904, էջ 18–22, 77—83, 105—113։

մտաւոր կենաց պատմութիւնն յերեւան հանել որոշ գծերով. մանաւորապէս թէ ո՞ր չափով եղաւ նոր հոսանքին առթած յեղաշրջութիւնն նաեւ մատենագրական տեսակէտով, որ պարզուած չէ տակաւին։ Նոր վարդապետութիւնն հարկաւ գրաւոր ալ քարոզուած պիտի ըլլայ ազգին մէջ նոր առաքեալներէն. որչափ ալ աներկբայական է այս, հետքերն չեն երեւար բնաւ։ Խնդիրս կը հայի յատկապէս հայ թարգմանական գրականութեան։ Թէ յիրաւի նոր վարդապետութիւնն նաեւ գրաւոր բերուեցաւ ի Հայս՝ ունինք կարեւոր վկայութիւն մը ժամանակակից կաթողիկոսէն՝ Բաբգէնէն (506/7—512/3), որ իւր "ի Պարսս առ ուղղափառս„ Բ. թղթին մէջ ծանօթ կը ցուցընէ ինք զինք Քերսոն քաղաքի Ամպեղիս եպիսկոպոսի "գրոյն[1]„, ուր "ճշմարտապէս գրած է սուրբ քահանայապետն Քերսոնցւոյ Ամպեղիս՝ հանդերձ ԲԺ գլխովք Կիւրղի եպիսկոպոսի երանելւոյ, ի նոյն յարելով եւ զթուղթն Զենոնի բարեբանելոյ Թագաւորին Հռոմոց„, եւ որուն ստուգութեամբ վկայած է Կոստանդիանուպոլսի երէցն աստուածասէր Անատոլիս„։ Բաբգէն այս թուղթը կը կցէ մինչեւ անգամ իւր ի Պարսս գրած թղթին ("վասն թղթոյն Ամպեղի եպիսկոպոսի եւ Անատոլեայ երիցու հրամայեցաք ասատ գրել„), թէեւ այսօր անյայտ է մեզի համար։ Զենոնի թուղթը ունինք հին հայերէն թարգմանութեամբ։ Բացի այս

1 Գէր։ Թղթոց, Տփղիս, 1901, էջ 49։

թղթէն եղած են նման գրութեանց թարգմանութիւններ ալ այս դարուն, որոնցմէ զոմանս կը յիշատակէ 606ին Վրթանէս քերդող առ Մովսէս եպ. Ցուրտաւայ թղթին մէջ. "Եւ որ յանդիմանեն եւ նզովեն զժողովն եւ զտումարն՝ թուղթն Զենոնի ուղղափառ թագաւորի, որ կոչի Հենատիկոն[1], եւ թուղթն երանելոյ Անաստասայ թագաւորի, եւ գիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացւոյ. եւ թուղթ Յովհաննու եպիսկոպոսապետի[2]. եւ թուղթն Պետրոսի Անտիոքացւոյ[3]. եւ Պատճառն իսկ. եւ այլ բազում թուղթք ուղղափառաց[4]„։ Այս կարգի գրութիւնք, որոնք եղած են բաւական յաճախ թուով, կարօտ են այժմ յատուկ ուշադրութեան ազգային դաւանաբանական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար. այնու մանաւանդ, որ այս թարգմանութիւնք կատարուած են ժամանակամիջոց մը (Զ. դար), երբ հայ գրականութիւնն եւ կեանքը

1 Զենոնի եւ Անաստասայ թղթերն Պետրոսի եւ Ակակի թղթակցութեանց հետ՝ թարգմանուած ասորերէնէ Զ. դարու առաջին քառորդին, ունինք Թղթոց Գրէթէ մէջ, էջ 269-271, 277-78։

2 Ըստ երեւութին Թղթոց Գրէթէ "Երանելոյն Յովհաննու [Հայոց] եպիսկոպոսապետի Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զիրկիչն եւ կամ մի բնութիւն„ (էջ 29—40) գրուածն է, թարգմանուած նոյնպէս Զ. դարու առաջին քառորդին։

3 Ըստ Նորայրի (Հանդ. Ամս. 1908, էջ 155-56) ակնարկուածն է "Հաւատարմագունի եւ խմաստնագունի եւ աստուածասիրագունի եղբաւր՝ ողորմելիս Պետրոս Տերամբ խնդալ„ խորագրեալ թուղթն, հրտ. Գէր։ Թղթոց, 99—107։ — "Պատճառս„ կը յարաբերուի Վրթանէսի առ Մովսէս թղթին (Գիրք թղթ. 119-127) աղբիւրը։

4 Գէր։ Թղթոց, էջ 126։

ամէնէն աւելի ընդունակ էր օտար ազդեցութիւնն կրելու։ Այս պարագան աննշանակ չէ եղած ժամանակակից մտաւոր կեանց համար եւ կարելի չէ ալ նկատել, ինչպէս օր. համար նե-ելի է նկատել Ոսկեբերանի Մեկնութեանց, Բարսղի Վեցօրէից, Եփրեմի, Եւսեբեայ Քրոնի-կոնին եւն թարգմանութեանց ազդեցութիւնն իւր դարուն (Ե. դար), երբ համեմատաբար աւելի կիրթ էր եւ ուսեալ եկեղեցական կղերն եւ քաջ ամրակուռ օտար վարդապետութեանց հանդէպ, քան յաջորդող դարուն, երբ մէն մի հատուածի թարգմանութիւն իբրեւ կենսական պարէն մը, ժամանակակից տագնապին դէմ սպառազինելու համար ղէնք մը կը կատարուէր։ Այս իսկ պատճառաւ մեծարժէք յարգ հարկ է շնորհել ամէն դոյզն համարուած յիշատակ-ռանի, որ դարուս նշմարն կ'երեւցընէ վրան, — ինքնագիր թէ թարգմանութիւն, — որով միայն կարելի պիտի ըլլայ ուսումնասիրել Զ. Է. եւ յաջորդ դարուց մեր մտաւոր կեանքը եւ աստուածաբանութիւնը աղբիւրներու վրայէն։

2. Այս կարգի գրուածներէն ունինք այսօր ի ձեռին ընտիր հրատարակութեամբ անպայման գնահատելի գործ մը հայերէն հին թարգմա-նութեամբ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացւոյ՝ "Հա-կաճառութիւնն առ սահմանեալսն ի ժողով-ոյն Քաղկեդոնի[1]", գրութիւն մը, որ հակա-

1 Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի. Էջմիածին, 1908, 8° էջք ԼԵ+396+2 Տախտ.։

ռակ նախնեաց վրայ ըրած մեծ ազդեցութեան, երկար ժամանակ մատնուած էր կորստի թէ յունարէն բնագրովն եւ թէ հայ թարգմանու-թեամբը. գործը իւր կարեւորութեամբն կ'արժէ առանձինն ուշադրութեան։

Հեղինակն Տիմոթէոս, ժամանակակիցնե-րէն "իւր վոխտութեան համար" ծաղրական անուամբ Αἴλουρος յորջորջուած, զոր նախնիք թարգմանած են հայերէն "կուզ[1]", էր մին Ե. դարու Բ. կիսուն Միաբնեայց կուսակցութեան պարագլուխներէն, որոնք Ասորիք եւ Եգիպտոս իրենց բովանդակ ուժովն՝ բռամբ, բանիւ եւ գրով ախոյեան հանդիսացան Քաղկեդոնի ժո-ղովոյն սահմանին դէմ։ Տիմոթէոս արդէն Եփե-սոսի 449ի ժողովոյն մէջ "առընթեր" էր իւր "Անատոլիոս երէց, եղբօր հետ[2] եւ ջերմ կու-սակից Դիոսկորոսի, որուն աշակերտած ալ կը թուի եւ ընկերացած անոր աքսորքին ի Գանգրա։

1 Յունարէն Αἴλουρος բառն, որ Երուսաղէմայ Յովհ. Հայրապետի առ Աբաս թղթին մէջ (ԱՐՐՏ. 1896, էջ 254) փոխուած է "Եղուրոս", Երեքպատիկ նշանակութեամբ գործածուած է հիներէն. բառին 1. դասական առումն է "կա-տու"։ 2. Յետնոց քով ստացած է նաեւ "կուզ" իմաստն. այսպէս Ոսկեբ. Մեկն. Մատթէ, ճառ Ը. 121. յուն. τὴν τῶν αἰλούρων θούλην կը թարգմանուի. "Զաղախէնն կղզոյ". Նոյնպէս Փոտայ առ Զաքարիա թղթին մէջ "Տիմո-թէոս Աղեքսանդրացին, որում կոչեն կուզն", ասկէ Գր. Տղայ՝ Թուղթ առ Հիւսիս. վարդապետս. 75 եւն։ Իսկ 3. Նոննոսի թարգմանիչն փոխած է երկիցս Ա.էլ (էջ 13, 74), որուն վրայ խօսած ենք այլուր (Հանդ. Ամս. 1904, էջ 71)։ — "Կուզ" անուանակոչութեան մասին հմմտ. Յոլբ. Հրա-տարակիչներու, էջ Զ։

2 Հակաճառ. 35։ Հմմտ. Գիրք Կայսերաց. էջ 66-7։

Իւր ասպարէզն ալ եղաւ Աղեքսանդրիա, ուր 457ին յաջողեցաւ խուժանի միջնորդութեամբ զՊրոտերիոս Մկրտարանին մէջ ի կենաց բառնալով՝ յափշտակել պատրիարքական աթոռն. սակայն շուտով ստիպուեցաւ թողուլ գահն (460) համանուն Տիմոթէոսի, "որ անուանեցաւ Փուաս[1]", եւ աքսորուիլ եղբօրը հետ, Կ. Պոլսոյ վրայէն նախ ի Գանգրա եւ ապա ի Քերսոն, ուսկից Լեւոն կայսեր մահուընէ ետքը վերադառնալով ի Կ. Պոլիս՝ Բասիլիսկոսի հրամանաւ գրաւեց կրկին Աղեքսանդրիոյ աթոռը (476). բայց այս անգամ ալ երկար չտեւեց աթոռին վրայ եւ տարին չբոլորած գահավէժ ըլլալով՝ վախճանեցաւ յԱղեքսանդրիա († 477, Յուլ. 31) խոր ծերութեան մէջ, ըստ ոմանց ինք զինքը թունաւորելով[2]:

3. Տիմոթէոսի կեանքը կռուիլ եղաւ թէ բանիւ եւ թէ գրով, բայց դժբախտաբար իւր գրական գործունէութեան մասին շատ դոյզն է մեր ծանօթութիւնը: Բիւզանդական մատենագիրք իրենց դաւանաբանական գրուածոց մէջ կը յիշատակեն յաճախ Տիմոթէոսի[3] Ἀντιρρητικά

1 Գիրք Կայս. էջ 67. յուն. φάως, φόως լոյս բառէն. ըստ Թէոփանեայ կը յորջորջուեր λευκός, սպիտակ.

2 Կենսագրութիւնն գեղեցիկ ի մէջ բերուած է Յառաջաբանին մէջ, էջ Զ—Թ. Հմմտ. եւ J. Hergenröther, Photius, Patriarch von Constantinopel, Regensburg 1867, I. 93–116.

3 Հմմտ. K. Krumbacher, Geschichte der byz. Literatur, München, 1897, p. 53. ուր սակայն յանուն Տիմոթէոսի իմացուած է Տիմոթէոս Գ. Աղեքսանդրիոյ պատրարքն (519—535).

(Հակաճառութիւն) գրութիւնն "ի բաղում գիրս"[1], նաեւ Συγγράμματα κατὰ τῆς συνόδου Χαλχηδόνος καὶ τοῦ τόμου Λέοντος (Շարագրութիւնք առ ժողովն Քաղկեդոնի եւ տումարն Լեւոնի)[2]: Նման գրուածք մ'ալ կը նշանակէ W. Wright Բրիտանական Միւսէոնի ասորերէն Ձեռագրաց ցանկին մէջ[3] Տիմոթէոսի "Գիրք ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի" (Cod. Mus. Britt. Addit. 12156), որ 562ին ընդօրինակուած կ'ըսուի[4]: Ապահովապէս այս երեք խորագիրներն ալ միեւնոյն մատեանն կ'ակնարկեն, որ ի կարգին կու գայ կը հաւասարի հայերէն "Հակաճառութիւն առ սահմանեալս ի ժողովոյն Քաղկեդոնի" գրութեան: Այս նկատմամբ թէեւ կը պակսին մանրամասնութիւնք, բայց կարելի է հաստատել առանց դեղեւելու Ἀντιρρητικά համար, ինչպէս կը տեսնուի Յուստինիանու թղթէն[5], ուր վկայութիւններ կը բերուին այս մատենէն: Տիմոթէոս յօրինած է զայս անկասկած իւր աքսորանաց օրերուն ի Գանգրա եւ ի Քերսոն 455—465ի միջոցները: Հայերէն թարգմանութիւնն կ'ընծայէ առ այս կռուան: Ա. գիրքը գրուած է 457էն՝ Մարկիանոսի մահուընէ յառաջ եւ Դիոսկորոսի մահուընէ († 454) ետքը, հեղինակն կենդանի կ'ենթադրէ

1 Migne, P. gr. *86*, 273—4. *88*, 1127—30.

2 Migne, P. gr. *88*, 437—441.

3 W. Wright, Katal. p. 639—648.

4 ԱՐՊՏ, 1908, էջ 588.

5 Migne, P. gr. *86*, 273—4 = *88*, 1127—8.

(էջ 150) տակաւին զՄարկիանոս († 457), գիտէ Հռոմայ անապատանալը (էջ 150) Գենսերիկոսի առջեւ (455)։ Կ'երեւայ թէ յորդորուած է նա գրութեանս Դիոսկորոսի խորհրդով (հմմտ. էջ 280) եւ Ա. գիրքն արդէն ի Գանգրա սկսած[1]։ Բ. եւ Գ. գրքերը, որոնք կը պակսին հայերէնի մէջ, գրած կ'երեւայ 460ի աքսորքին ժամանակ ի Գանգրա եւ ի Քերսոն, գոնէ Գ. գիրքը հոս գրած է ըստ Յուստինիանու։ Վերջաբանին խօսքերն ալ զայս կ'ակնարկեն, ուր շատ դառնութեամբ կը խօսի իւր հանգամանաց վրայ եւ կ'ուղղէ սուր խօսքեր ժամանակակից՝ զինքը աքսորել տուող կայսեր (Լեւոնի) դէմ (էջ 331)։

Գեննադիոս Մասիլիացին[2] կը յիշէ իւր De scriptoribus ecclesiasticis գրոց մէջ, թէ թարգմանած է ինքը Տիմոթէոսի առ Լեւոն գիրքը (libellus), ուր Ս. Հարց վկայութիւններով ջանացած է, կ'ըսէ, զկայսրը խաբել, Լեւոնի տոմարն ու Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանն մոլորական ցուցընել, եւ արեւելեան բոլոր եպիսկոպոսները Նեստորական ներ-

1 Արտաքսմանեցին զԴիոսկորոս "ի Կիւզիկոն նախկին, ապա յԵրակղիա, յետ այսորիկ ի Գանգրացւոցն քաղաք, ի Պափղագոնիա, ասդ ուր զարշաւանն կատարեաց". Հակաճառ. 147. հմմտ. ԱՐՐՏ. էջ 588։

2 Գ. Տէր-Մկրտչեան (ԱՐՐՏ, 588) կը շփոթէ անձս Կ. Պոլսոյ պատրիարք Գեննադեայ (458—471) հետ։ Գեննադիոս Մասիլիացի քահանայն հեղինակած է Ե. դարու վերջին քառորդին։ O. Bardenhewer, Patrologie, Freib. 1894.

կայացընել[1]։ Նկարագրութենէն կը տեսնուի թէ ակնարկուած գիրքն անկախ[2] գրութիւն մ'է Հակաճառութենէն, եւ զոր կը յիշատակէ նաեւ Անաստաս Քհ. Սինայեցի[3]։

Բաց ասկէ ունի Տիմոթէոս "Տրամախօսութիւն (dialogue) ընդ կալվինեայ Աղեքսանդրացւոյ" ուսկից հատուածներ պահած է Ղեւոնդիոս Բիւզանդացի[4]։ Վատիկանի արաբ. Ձեռագրաց մէջ (թ. 172) կայ նմանապէս՝ ապահովապէս իրմէ, դաւանաբանական ճառ մը, զոր լատ. թարգմանութեամբ հրատարակած է Ang. Mai[5]։

4. "Հակաճառութեամբ" գիտած է Տիմոթէոս հերքել Լեւոնի Տոմարը եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն սահմանը, կամ մէկ խօսքով՝ ի Քրիստոս երկու՝ աստուածային եւ մարդկային անխառն բնութեանց վարդապետութիւնն դատապարտել իբրեւ հերետիկոսութիւն եւ Նոյն Նեստորի եւ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյ Վարդապետութեանց՝ հակառակ հին հարց ուսուցածին, եւ թէ պէտք է "զՏէր մեր եւ զԱստուած Յիսուս Քրիստոս մի ասել՝ հանդերձ իւրով մարմնովն եւ Նմին զամենայն հատուցանել զաստուածավայելչականն եւ զմարդկութեանն", եւ թէ ըստ մարմնոյ մեզի համագոյա-

1 Migne, P. lat. *58*, 1102.

2 Նոյն կը համարին Հրատարակիչք (Յոլը. ԺԱ.) եւ Գ. Տէր-Մկրտչեան (ԱՐՐՏ, 588)։

3 Migne, P. gr. *86*, 274.

4 Migne, *86*, 275–76.

5 Առ Migneի, անդ, 269—274.

կան ըլլալով հանդերձ "եկաց մնաց եւ այսպէս Աստուած„ (հմմտ. էջ 1)։ կամ ըստ Գեննադեայ կ'ուսուցանեն Տիմոթեանք. "Բանն առաւ մարմին պահելով թէ աստուածային գոյութիւնն եւ թէ մարմնոյն բնութիւնն. եւ ընկերակցութեամբ երկուքին առանց խառնման՝ Որդւոյն Աստուծոյ մի անձը զգեցաւ մարմին„[1]։ Զայս կը ջանայ ապացուցանել երկար վկայութիւններով սուրբ հարց գրուածներէն (էջ 2—34 եւն), զորոնք առաջիկայ հարցին համար կը նկատէ "հոգեկան զրահս ուղղափառ հաւատոյ„ (էջ 36)։ Իբրեւ հիմ իւր հաւատոց Ս. Հարց վկայութիւնքը ի մէջ բերելէ ետքը կ'անցնի հակաճառել Լեւոնի Տոմարին (էջ 52—144) եւ Քաղկեդոնի սահմանին (էջ 144—256) դէմ. հոս իւր ընտրած յօրինուածութիւնն է նախ ի մէջ բերել Տոմարէն հատուած մը, ցուցընել համամիտ Նեստորի, Պաւղոս Սամոստացւոյ եւ Թէոդորետեայ վարդապետութեանց, առ այս Ս. Հարց վարդապետութիւնը եւ ապա իւր խորհրդածութիւնքը։ Գրութիւնս այսպիսի յօրինուածութեամբ անպայման յարգ կը ստանար ժամանակակից վառ վիճմանց ժամանակ եւ անսպառ աղբիւր մը երկաբնակներու դէմ վկայութիւններ հայթայթելու համար։ Այս իսկ պատճառաւ քիչ ժամանակէն տարածուած է ամէն անկիւն։

5. Հայերէն թարգմանութիւնն պահուած է Էջմիածնի թ. 1988 (կար. 1945) ձեռագրին

[1] Migne, P. lat. 58, 1106.

մէջ, զոր առաջին անգամ ծանօթացուց գիտնական աշխարհին Կարապետ Վ. Տէր-Մկրտչեան Արարատի մէջ 1897ին "Տիմոթէոս Էլուրոսի նորագիւտ երկը եւ նորա մի քանի նոր հատուածները նախնի հայերից առած„ յօդուածով[1]. երբ կը խոստանար նաեւ հրատարակել ամբողջութեամբ, եթէ ձեռնտու ըլլային պարագայք։ Գործը մնաց անյաջող մինչեւ ներկայ տարիս, երբ աջակցութեամբ Երուանդ Վրդ.ի Տէր-Մինասեանց եւ ծախիւք Սուքիաս Արքեպ.ի Պարզեանց լոյս տեսաւ "Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ հակաճառութիւն առ սահմանեալս ի ժողովոյն Քաղկեդոնի„ խորագրոյ ներքեւ՝ ամենայն մասամբ համապատասխան գիտնական դարուս պահանջմանց[2]։ Հրատարակութեան հիմ առնուած է Էջմիածնի յիշեալ ծանօթ մի միակ մագաղաթեայ ընտիր Օրինակն՝ միջին մեսրոպեան գրով։ Հրատարակիչներու կարծեաք "այն մագաղաթը, որի վրայ նա գրուած է, այնչափ հին է, եւ ...ձեռագրի գիրը այնպիսի հնութեան դրոշմ է կրում, որ գժուար կարող

[1] ԱՐԱՐ. 1897, էջ 251—257։

[2] Լաւ էջ ցառաջաբանն (էջ Ե—ԻԴ), Բովանդակութիւն Նիւթոց (էջ ԻԵ—ԼԵ), Ցանկն վկայութեանց Ա. Գրոց (էջ 343—354), Ցանկն յատուկ անուանց (էջ 355—361) եւ Ցանկն Նիւթոց (էջ 362—396) դեղեցիկ թարգմաններ են երկու ըլսատիպ տախտակներովն Հրատարակչաց հմտութեան՝ նախնեաց երկերն հրատարակելու հանգամանաց։ Ներուի դիտողութիւն մ'առ այս. փափաքելի էր "Ցանկ Նիւթոցն„ փոքր ինչ ընդարձակագոյն տեսնել, ներս առնուած նաեւ նորակերտ եւ նորագիւտ բառերն, որոնցմով բառական հարուստ է մատենագրութիւնս։

է ձեռագիրը Թ—Ժ. դարից այս կողմ գրուած լինել»։ Այսպիսի հնութեան մէջ գեղեցիկ կը պատկերէ ձեռագիրն նաեւ բնագրին հին ուղղագրութիւնն եւ գրչութեան հնախօսութիւնն. առ այս գրած են նմանատպութեամբ իբրեւ նմոյշ երկու էջ (տախտակ Ա. եւ Բ.)։ «Այս տեսակէտից, կը գրեն հրատարակիչք, լեզուագէտների եւ բանասէրների համար ներկայ գրուածքը առատ նիւթ է մատակարարում» (Ցոլք. էջ ԻԲ.)։ Ձեռագրին ընթերցուածք այսպիսի նպատակաւ պահպանուած են հրատարակութեանս մէջ ամենայն ճշդութեամբ[1]։

6. Թարգմանութիւնն կատարուած է ուղղակի յունարէն բնագրէն, որ կորսուած է այսօր։ Ցառաջ քան թարգմանութեան հանգամանքներն դիտելն, խնդրոյ արժանի է հոս հայերէն թարգմանութեան ամբողջութիւնը, որուն մասին զլացած են հրատարակիչք իրենց խօսքը։ Կարեւոր է այս կէտի ուսումնասիրութիւնը, վասն զի ներկայ հրատարակութեանս մէջ ունինք միայն մէկ գիրք, մինչդեռ յունարէնն երեք գրքի մէջ գրուած կ'աւանդուի. այսպէս Ցուստինիանոս Կայսր իւր Ընդդէմ միաբնեայց գրքին մէջ կոչումներ կ'ընէ Տիմոթէոսի Հակաճառութեանս

1 Աւելորդ է ասել թէ կիտադրութիւն եւ ինչ ինչ յայտնի վրիպակաց ուղղութիւն մուծուած է հրատարակութեանս մէջ, ծանօթութեանց մէջ նշանակելով միշտ ձեռագրին ընթերցուածն։ Կիտադրութիւնք դժբախտաբար միշտ որոշ կանոնի հետեւողութեամբ եղած չեն եւ ոչ միօրինակութեամբ։ Կամայականութիւնն յերեւան կ'ելլէ մանաւանդ մի եւ նոյն հատուածի այլ եւ այլ կրկնութեանց մէջ։

Գ. գրոց Դ. եւ Ը. գլուխներէն[1], որոնք գոյութիւն չունին հայերէնին մէջ, որ միայն Ա. գիրքն կը ներկայացընէ։ Մանր միտ դնելով հայերէն թարգմանութեան, կը նշմարուի հոն ալ ակնարկութիւն այս մասին. այսպէս Տիմոթէոս իւր վերջաբանութեան մէջ կը գրէ. «Շարագրեցի նախ այսորիկ մատեան Աստուծոյն բայից, որպէս ուսայ ի սրբոցն աւետարանչաց եւ ի սրբոց առաքելոց եւ ի սրբոց մարգարէից եւ ի սրբոց եւ ուղղափառաց եպիսկոպոսապետաց», ուր խօսած է զՔրիստոս «յերկուս բնութիւնս» բաժանողներու դէմ (էջ 329—30)։ Այս մատեանն ըստ մեզ է Հակաճառութեան Ա. գիրքը՝ հայերէն թարգմանութեանս 1—314 էջերը, զոր գրած է 455—457ի մէջերը։

Գրութեանս վրայ բաւական ատեն անցնելէն ետքը, իւր բացատրութեամբն «իբր յոլով ամանակաւ», կ'ըսէ, «դարձեալ... ըստ չափոյ զոր աւանդեաց ինքն Տէր իմաստութեան ինձնուաստիս, գրեցի եւ այժմ յերկուս մատեանս, ընտրեալ դարձեալ ի սրբոց գրութեանց եւ զվարդապետութիւն սրբոցն եւ ուղղափառաց եպիսկոպոսապետացն» (էջ 330)։ Շատ պարզ է հոս ալ իմաստը. եւ այսու բաղկացած կ'ըլլայ Տիմոթէոսի գործքը երեք գրքէ։ Հայերէն թարգմանութիւնն թէեւ ամբողջութեամբ հասած չէ մեզի, բայց կը նշմարուին Բ. եւ Գ. գրքերէն հետքեր. ըստ մեզ ներկայ հրատարակութեանս 1—316 էջերն Ա. գիրքն կը կազմեն (որուն

1 Migne, P. gr. 88, 1127—28.

256—314 էջերն գրուած են իբր յաւելուած. հմմտ. 256. իսկ 314—16 էջերն են Ա. գրոց վերջաբանն)։ Էջ 316 կը սկսի Բ. գիրքն, որմէ սակայն միայն խորագիրն ունինք, ուսկից կը տեսնուի թէ Ա. գրոց բովանդակութեան հետ նոյն էր նիւթն։ Իսկ Գ. գրոց մասն կ'երեւան էջ 317 գրուած յաւելուածք, որոնց նիւթն բոլորովին անյարիր է Ա. գրոց հետ. վերջաբանն ալ Գ. գրոցն է։ Հրատարակիչք (էջ Ժ) վերջաբանին մէջ յիշուած "Աստուածոյն բայից" մատեանով Տիմոթէոսի ինքնուրոյն մէկ աշխատութիւնն կ'ենթադրեն, իսկ "գրեցի եւ այժմ յերկուս մատեանս" խօսքերն կ'առնուն ներկայ հակաճառութեանս մասին, զոր երկու գրքէ բաղկացեալ կ'ենթադրեն (Ա. մաս, էջ 2—34. Բ. մաս 52 ցվերջ)։ Բայց անտեղի է այսպիսի մեկնութիւն, այնու որ այս Բ. մաս համարուածն անբաժին կերպով կը յաջորդէ առաջնոյն, եւ հեղինակն ըսած էր արդէն առաջին էջերուն մէջ (էջ 1, 52) թէ նախ Ս. Հարց վկայութեամբ պիտի ցուցընէ մարդեղութեան վարդապետութիւնն եւ ապա պիտի վիճէ Լեւոնի Տոմարին դէմ[1]։

1 Հեղինակն Տիմոթէոս Ա. գիրքն ալ բաժնած է այլ եւ այլ գլխոց կամ մասերու, ըստ պէսպիսութեան նիւթոց. Ա. գլուխ՝ Վկայութիւնք Ս. Հարց (էջ 1—52). Բ. գլուխ՝ Հակաճառութիւն ընդդէմ տոմարին Լեւոնի (էջ 52—144) եւ Գ. գլուխ՝ Հակաճառութիւն առ սահմանեալս ի Ժողովոյն Քաղկեդոնի (էջ 144—256)։ Այս գլխակարգութեան զանազանութիւնն զգալի է ներկայ հրատարակութեանս մէջ. այսպէս կայ յատուկ վերջաւորութիւն Ա. գլխոյն վերջը. եւ Բ. գլուխն կը սկսի "Հակաճառական երիցորդ զտոմսէն Լեւոնի" (էջ 52) սկզբնաւորութեամբ։ Նոյնպէս

7. Արդեօք ամբողջութեամբ՝ երեք գրքերն ի միասի՞ն թարգմանուած էին ժամանակին եւ ապա կորսուած մաս մը (Բ. գիրքն եւ Գ. գրոց մէկ մասը)։ Հրատարակիչք բան մը չեն նշանակեր Ձեռագրին թերութեան մասին։ Պէտք է դիտել որ Ձեռագրին մէջ Բ. գրոց խորագրով կ'աւարտի էջը, այնպէս որ անտեղի չէ ենթադրել Ձեռագրին մէջէն թերթերու անկուած։ Հնոց ծանօթ կ'երեւայ աւելի ընդարձակ բովանդակութեամբ քան որ մենք ունինք։ Յուրտաւայ Մովսէս եպիսկոպոսն ունէր "զգիրս" Տիմոթէոսի "բովանդակ"[1]. դժբախտաբար անեզական բառն "գիրք" կը մթագնէ խօսքին իմաստն, թէեւ "զգիրսն բովանդակ" թուոց յաճախութիւն կը ցուցընէ։ Նոյնպէս մութ է Պետրոսի (Անտիոքացւոյ[2]) թղթոյն խօսքերն. "Եւ ունի քո աստուածսիրութիւնդ զամենապատուականին եւ զերանելի հաւրն մերոյ Տիմոթէոսի զգիրս՝ որ ընդդէմ Քաղկեդոնի ժողովին, ...գիտէ քո

մանաւոր սկիզբ մ'եղած է Բ. գլխոյն՝ [Հակաճառութիւն] ի ժողովն Քաղկեդոնի (էջ 144)։ Թէ ինքն հեղինակն իսկ զայս գլուխ մ'ենթադրած է զայս Բ.էն, յաճախ կ'ակնարկէ հոս եւ հոն. մտադրութեան արժանի է հետեւեալը. էջ 170. "Նախացուցեալ իսկ եւ զայս ի հակաճառականին թղթոյն Ղեովնի", որով Բ. գլուխն կ'ակնարկուի։ Ցուստինիանոս Ա. գրոցս Բ. գլխէն հատուած մ'ի մէջ բերելով կը գրէ. Πάλιν Τιμόθεος ὁ βλάσφημος ἐν τῳ δευτέρῳ τῶν Ἀντιρρητικῶν αὐτοῦ λόγων οὕτως λέγει (Migne 86, 273), այս է. "Դարձեալ Տիմոթէոս հայհոյիչն յերկրորդում Հակառական բանից իւրոց ասէ այսպէս", հատուածն կը համապատասխանէ հայ. թարգմ. էջ 67, 5—13 տողերուն։

1 Գէր+ Թղթոց, 140։

2 Հմմտ. Նորայրի Թուղթը. Հանդ. Ամս. 1908, էջ 156։

իմաստութիւնդ յառաջասացելոց զրոց երա-
նելոյն Տիմոթէոսի»։ Այս մթութիւնն կը պարզէ
սակայն Էջմիածնի թ. 454 Ձեռագիրն, ուր
կը գտնուի 4 հատուած Տիմոթէոսի Հակաճա-
ռութենէն (հրտ. էջ 335—342). հատուած-
ներուն երեքը կայ Հակաճառութեանս մէջ. բայց
ոչ չորրորդը "Նորին (Տիմոթէոսի) ընդդէմ
Լեւոնի գլխոյն Խբ. Հենգն. ԼԼ. յօրինեալ» խո-
րագով որ ոչ այլուստ ըլլալու է, բայց եթէ Բ.
եւ Գ. կորուսեալ գրքերէն։ Նման հատուած
մ'ալ կը գտնուի Ստեփանոս Իմաստասէրի քով[1],
որ նոյնպէս գոյութիւն չունի ներկայ հրատարա-
կութեանս մէջ։ Զարմանալի չէ մեր ենթադրու-
թիւնն. ծանօթ ձեռագիրն միակ է. հետեւաբար
չունի ամբողջութեանը որ եւ իցէ վկայ։ Պէտք է
համեմատել առ առաւելն Բրիտ. Մուզէոնի ա-

1 Հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան, ԱՐՐՏ. 1902, էջ 318—
400. արտատպ. Վաղարշապատ, 1902 էջք 35։ Ստեփանոս
երեք հատուած ունի "Տիմոթէոսէն», տող 127—131 =
Տիմ. էջ 218, 24. տող 132—137 = Տիմ. 218, 32. 230, 15.
իսկ տող 138—145 չկայ այժմեան հրատարակութեան մէջ։
Ստեփանոս բաց ասկից ունի Հակաճառութենէն ուրիշ երեք
հատուած ալ. երկուքը Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ Պարապ-
մանց (տող 113—126 = Տիմ. 198, եւ տող 461—470 =
Տիմ. 198) գրքէն, եւ մին Յովհ. Երուսաղէմացւոյ ի Հաւ-
ատոյ Ճառէն (տող 478—484 = Տիմ. 276) հմմտ. այս մա-
սին եւ ԱՐՐՏ, 1908, էջ 565, ուր մասնանիշ ըրած է Գ.
Տէր-Մկրտչեան միայն երեք հատուած։ Ուշադրութեան ար-
ժանի է այս տեսակէտով նաեւ Սահակայ Վրդ. առ Փոտ
պատասխանն, ուր (Գէր. Բդ. 284—85) կան հատուածներ
Նեստորի գրութիւններէն. հատուածներու մէկ մասն վեր-
ցուած է Հակաճառութեան երկրորդ գլխէն. ապահովապէս
միւս մասն ալ պէտք է փնտռել կորսուած գրքերու մէջ։
Այս մասին կը խօսինք վարը։

սորերէն թարգմանութեան հետ, եթէ համեմատ
է ամէն մասամբ հայոյն։ Հրատարակիչք
Գր. Լօֆսի ասորերէն թարգմանութենէս յա-
ռաջ բերած Նեստորի հատուածներն համեմա-
տելով հայ թարգմանութեան հետ կը գրեն.
"Այդ հատուածները մասամբ համապատասխա-
նում են այս գրքի մէջ եղածներին, բայց մեծաւ
մասամբ տարբեր են եւ կարծել են տալիս, թէ
Բրիտանական Մուզէումի ասորերէն ձեռագիրը
Տիմոթէոսի մի այլ նման աշխատութիւն է բո-
վանդակում իւր մէջ, (էջ ԺԲ)։ Անցնինք կարեւո-
րագոյն խնդրոյն՝ հայերէն թարգմանութեան
ժամանակին։

8. Հայերէն թարգմանութիւնն կատարուած
կը համարին հրատարակիչք Ներսէս Բ. Աշտա-
րակեցւոյ (548/9—556/7) օրով, հիմնուած
գլխաւորաբար Փոտի առ Զաքարիա կաթ. գրած
թղթոյն մէկ տեղւոյն վրայ, ուր կ'ըսուի[1] թէ
Ներսէս Բ. Աշտարակեցի "արար զժողովն ի
Դվին... ի ձեռն Աբգիշոյի ասորոյ, որ եկեալ էր
ի Սասանոյ ի Սարեփիոյ վանից եւ այլք ընդ
նմա, որ ձեռնադրեցան եպիսկոպոսք ի Ներսիսէ
եւ ընկալան զԴիոսկորոս եւ զՓիլակսն եպիս-
կոպոս ի Նաբուք քաղաքէ եւ զՏիմոթէոս Աղե-
քսանդրացին, որում կուզն կոչեն, որ զգրեանս
թարգմանեցին ի Հայս. որ կոչին յետին թարգ-

1 Յառաջբերութիւնն մեր մէկ Ձեռագրին (անթիւ
տակաւին) համեմատ է. Ն. Մառի հրատարակութիւնն ի
Православныи палестинскій сборникъ, томъ XI, С.-Петерб.
1892, էջ 181, շատ խանգարուած է։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГОС. ПУБЛ. БИБЛИОТЕКА
ZUUՈ Арм.ССР
Գ. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ

մանիչք. որ ունի բաղում չարախօսութիւն վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի ի նոցին թարգմանութեանն ... :

Փոտի կարեւոր տողերս առնուած են De rebus Armeniae գրութենէն, որ Է. դարու մէջերն գրուած է եւ աւելի պարզագոյն ունի սոյն պարբերութիւնս: Անանուն հեղինակը կը գրէ. "Այն ատենները Տիմոթէոս եպիսկոպոսը ինքն իրմէ շատ մը ճառեր գրեց ի Քրիստոս երկու բնութիւն դաւանողաց դէմ. եւ Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ նախատինքներ", եւ քիչ մը վերջը. Ներսէս Աշտարակեցւոյ օրով "ի Դուին ժողով մը գումարուեցաւ, երբ նաեւ Քաղկեդոնի ժողովն իրրեւ. Նեստորական նզովեցին ըստ բանից Արդիշոյի, վասն զի նոյն ժամանակ թարգմանեցին (ἐρμήνευσαν) Արդիշոյէն բերուած գրութիւններն, այն գրութիւններն, զորոնք յիշեցինք վերը եւ որոնք Տիմոթէոս եւ Փիլոքսենոս (παρὰ Φιλόξου) ասորիներէն գրուած էին Քաղկեդոնի ժողովոյն եւ Քրիստոսի երկու բնութեանց դէմ"[1]:

Անանունի այս տեղեկութիւնն պայծառ լոյս կը սփռէ իրին վրայ: Այլուստ ծանօթ է Ներսիսի օրով (555—56) գումարուած Դուինոյ ժողովն, ուր յիրաւի ներկայ էր եւ Արդիշոյ[2]. դարձեալ Արդիշոյի առ Ներսէս գալն ասորի վանականներու հետ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը[3] (548

1 Migne, P. gr. *132*, 1243—4:
2 Գէր+ Թղթոց, 72, 77:
3 Անդ, 43-69:

—549). եւ ասոր շնորհիւ Արդիշոյի ձգած մեծ ազդեցութիւնն Ներսիսի եւ Հայոց դաւանութեան վրայ[1]: Հետեւաբար որ եւ իցէ հիմ չունինք անընդունելի նկատելու Անանունի եւ Փոտայ տեղեկութիւնքն: Վերջնոյս քով կան յիրաւի սխալներ, այսպէս թէ Ներսէս բաց ի Արդիշոյէն ուրիշ եպիսկոպոսներ ալ ձեռնադրած է. բայց այս անվնաս է առաջիկայ խնդրոյս համար:

Ըստ այսմ պէտք է առանց դեղեւելու ընդունիլ Տիմոթէոսի գործոյն թարգմանութիւնն նորեկ ասորիներու ձեռօք՝ կատարուած ընդ մէջ 548—557 տարիներու. որուն մէջ նաեւ Արդիշոյ մեծ դեր խաղացած է[2]: Հրատարակիչք կը միտին մինչեւ անգամ անոր ձեռքէն ելած հաւաքիլ բովանդակ թարգմանութիւնն, որ ընդունելի չէ. Արդիշոյ իւր գրութեանց մէջ աւելի պարզախօս է եւ հայերէնագէտ, մինչ հոս գործածուած է հայերէն մը, որ ամէն մասամբ օտարի ձեռք, բերան եւ քիմք կը մատնանշէ: Հայերէնն յունարէնի վրայ ձեւուած խժալուր, օտարաշուրթն լեզու մ'է, դժուարահասկնալի եւ ան-

1 De rebus Armeniae, Migne. P. gr. *132*, 1244-5
2 Մտադրութեան արժանի է հոս այն պարագան որ Տիմոթէոսի գրութեանց հետ միաժամանակ թարգմանուած կ'աւանդուին Փիլոքսենեայ գրութիւնք. եւ յիրաւի ինչպէս այլուր ունեցած ենք առիթ ըսելու, 548—550 ծանոթ էին Արդիշոյի Փիլոքսենեայ գրութիւնք հայերէն թարգմանութեամբ (Հմմտ. Հանդ. Ամս. 1907, էջ 255) ցանկալի էր գտնել զայն ալ ամբողջութեամբ եւ ի լոյս հանել:
3 Հմմտ. իւր թղթերը ի Գէր- Թղթոց, էջ 59-69:

ճաշակ. Թարգմանիչն նոյն իսկ լեզուին ընտելական ասու թեանց[1] անծանօթ է, որ անըմբռնելի է ազգայնոյ մը համար։

9. Գալուստ Տէր-Մկրտչեան իւր յօդուածին մէջ՝ "Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը եւ Ս. Գրքի երրորդ կամ նորաբեր հայ թարգմանութիւնը[2]", փորձեց ուրիշ շրջան մը փոխադրել թարգմանութեան ժամանակը, զոր կարեւոր է առնուլ հոս ի նկատի։ Տէր-Մկրտչեան հիմնուած Տիմոթէոսի սա խօսքին վրայ. "Երանելւոյ Հօր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ եւ խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան Թղթոյ ի Գանգրայ յԵքսորայ, ուր զընթացսն կատարեաց ի Քրիստոս։ Թուղթ եւթներորդ։ Սեպտեմբերի երկրորդ։ Հռոմի վեցերորդ"[3], կը նկատէ թէ հայ եւ յոյն ամսաթուերն զուգադէպ կու գան միայն 480—484 տարիներուն, հետեւաբար այդ քառամեայ շրջանն է Հակաճառութեան թարգմանութեան թուականը, դրուած հայ թարգմանչէն[4]։ Բայց այս մի միակ աստիճանն բաւականն է այդպիսի բարձրաբերձ հետեւութեան բարձրանալու։

Գովելով Հանդերձ Տէր-Մկրտչեանի սուր նկատողութիւնը, չենք կրնար համակարծիք ըլլալ

[1] Զոր օր. Մէնոնչն, փոխ. Միածին. Մուհեան. փոխ. Տաճար. Դրոսոս, փոխ. Դրախտ. Կորոնիս, փոխ. Կարողութիւն, եւ այն անթիւ յաճախութեամբ։

[2] ԱՐՊՏ. 1908, էջ 564—589։

[3] Հակաճառ. էջ 277։

[4] ԱՐՊՏ. 570—576։

իրեն։ Ընտրուած կէտն այնպէս աներկբայ կռուան մը չէ, որ խոհեմութիւն համարինք հոն գամագիտ ըլլալ անկասկած, եւ հարեւանցի անցնիլ Անանունի ընձեռած կռուանը։

Տիմոթէոս Ճառելի թուականով ուզած է յայտնել Դիոսկորոսի մահուան տարին. Ձեռագրին տուած ընթերցուածն հաւատարիմ չէ ամէն մասամբ։

Դիոսկորոս մեռաւ ի Գանգրա 454, Սեպտ. 4ին[1]։ 454 տարին կը համապատասխանէ Եւթներորդ Ինդիկտիոնի։ Ցիշեալ նախադասութեան մէջ խօսքն Դիոսկորոսի մահուան վրայ ըլլալուն՝ անպատճառ կապ մը ենթադրելու է յաջորդող թուերուն հետ։ Կապը կ'ընդհատեն առ երեւոյթս "Թուղթ եւթներորդ" բառերը։ Աննպատակ էր Տիմոթէոսի՝ գրութեան տեղն եւ առ որ կ'ուղղուի յայտնելէն ետքը նշանակել Դիոսկորոսի թղթոյն թիւը՝ "եւթներորդ"։ Դիոսկորոս առանց տարակուսի ոչ թէ 7, այլ 77 թուղթ գրած էր իւր երկար կենաց տաք օրերուն, որով դժուարին էր մահուընէ քիչ վերջն անոնց դասաւորութիւնը։ Եւ յիրաւի այլուր (էջ 279) չի գործածեր այսպիսի թուարկութիւն։ Անտեղի է ուրեմն "Թուղթ" բառն. պէտք է ըլլալ ԻՆԴԻԿՏԻՈՆԻ ԵԻԹՆԵՐՈՐԴ։

Այս սրբագրութենէն ետքը կարելի է խնդիր ընել մահուան օրուան վրայ. թէ ինչ հիմամբ Սեպտեմբերի չորրորդն կը նշանակուի

[1] O. Bardenhewer: Patrologie, p. 350.

մահուան օրն, անյայտ է ինձ։ Հոս ծանրակշիռ պէտք է նկատել աւելի Տիմոթէոսի վկայութիւնն, որ ականատես իսկ էր։ Մեծ անջրպետով հեռու չէ Սեպտ. Բ.ը Դ.էն։ Բայց կարելի է խնդիր ընել նաեւ Սեպտեմբերի Բ. ընթերցման վրայ, որ չի համապատասխաներ Հոռի վեցերորդին հետ։ Դժուարութիւնս բառնալու վերջին, թէեւ բռնազբօսիկ, միջոցն է ընթեռնուլ Սեպտ. երկրորդի տեղ "իներորդ.", որ օրն ճշդիւ կը համապատասխանէ Հոռիի վեցերորդին 454 տարւոյն համար։ Հայերէն գրերն Բ. եւ Թ. իրարու մեծ նմանութեան պատճառաւ ենթակայ են շփոթութեան։ Այսու կերպով մը կը հաշտուին Սեպտեմբերի Բ. (Թ.) եւ Հոռի Զ. ընթերցուածները։ Սակայն այսպիսի հաստատութեան մը համար հարկ է կանխաւ ենթադրել, թէ գիտակցութեամբ մնած է թարգմանիչն տոմարագիտական մանր խնդրոց մէջ. իսկ թէ ունէր այսպիսի հմտութիւն թարգմանիչն, զայն դժուարին է գուշակել Հակաճառութենէն։ Դիոսկորոսի մահուան ճշգրիտ օրն միայն կրնայ որոշ զայն։

Ցամենայն դէպս անպատեհ է փոփոխել վերջին տարիներս Հայոց դաւանաբանական պատմութեան համար ստացուած ժամանակագրութիւնը եւ անհիմն նկատել մերձաւոր ժամանակակցի մը վկայութիւնն, որ միս կողմանէ այնպէս միաբան է Զ. դարու Եկեղ. եւ Մատենագրութեան պատմութեան հետ։

10. Թարգմանութիւնն կատարուած է շատ ստրկական ոճով, ոճ մը, որ յատուկ է ընդհան-

բապէս ամէն հելլենաբան թարգմանութեանց. բայց իւր տեսակին մէջ քաջ կրնայ մրցիլ "Դաւիթ Անյաղթի" թարգմանութեանց լեզուին հետ։ Թէեւ չունինք համեմատութեան միջոց յունարէնի հետ, վասն զի կորսուած է յունարէն բնագիրն, բայց փոքրիկ հատուած մը կուտայ հնարաւորութիւն ամիսի գաղափար մը կազմելու թարգմանութեան արուեստին վրայ։ Հատուածն Անտիոքի (Պիսիդեայ) Երեքթէոս եպիսկոպոսի ճառէն հանուած է, զոր Ang. Mai յոյն Շեռագրաց մէջ գտնելով հրատարակած է իբրեւ նշխարք Երեքթեայ կորուսեալ ճառէն[1]. յունարէնն ժամանակաւ առնուած կ'երեւայ Տիմոթեայ Հակաճառութենէս (Հայերէնն էջ 277)։ Կը դնեմ հոս յոյն բնագիրն եւ Հայ թարգմանութիւնն տակէ տակ.

Τοῦ μακαρίου Ἐρεχθίου ἐπισκόπου
Երանելւոյ Երեքթեայ եպիսկոպոսապետի

Ἀντιοχείας τῆς Πεισιδίας, ἐξ ὁμιλίας λεχθείσης
Անտիոքի Պիսիդեայ՝ ի խաւսից ասացելոց

ἐν τοῖς ἁγίοις Θεοφανείοις ἐν τῇ Μεγάλῃ
ի սուրբ Աստուածայայտնութիւնս ի մեծի

ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως, καθεζομένου τοῦ
եկեղեցիոջ Կոստանդինուպոլսի նստելով

μακαρίου ἐπισκόπου Πρόκλου.
երանելւոյ եպիսկոպոսի Պրոկղի։

Παρὰ Ἡσαΐου τοῦ μεγάλου προφήτου
Առ Եսայեայ մեծի մարգարէի

ἠκούσαμεν Θεοῦ κηρυττομένου· Παιδίον γάρ,
Աստուծոյ քարոզելոյ մանկանն՝ քանզի մանուկ,

1 Առ Migne, P. gr. 86, II, 3321.

φησὶν, ἐγεννήθη ἡμῖν, καὶ Υἱὸς ἐδόθη ἡμιν,
ասէ, ծնաւ մեզ, Որդի եւ տուաւ մեզ,

οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγενήθη ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτοῦ. καὶ
որոյ պետութիւն եղեւ ի վերայ ուսոց իւրոց. եւ

καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς
կոչի անուն իւր մեծի խորհրդոյ

ἄγγελος, θαυμαστὸς, σύμβουλος, Θεὸς ἰσχυρὸς
հրեշտակ, սքանչելի, խորհրդակից Աստուած հզօր

ἐξουσιαστής, ἄρχων εἰρήνης, πατὴρ τοῦ
իշխանական պետ խաղաղութեան հայր

μέλλοντος αἰῶνος. Μήτις οὖν ὑμᾶς
հանդերձելոյ յաւիտենից: Մի ոք այսուհետեւ զձեզ

Ἰουδαϊκὸς ἐξαπατήσειεν κλάδος· οὕτω γὰρ
հրեական պատրեսցէ ոստ, քանզի այսպէս

καλεῖν τοὺς αἱρετίζοντας ἄξιον, ὡς ἄλλο
կոչել զհերձուածականսն արժան, իբր այլ ոմն

μὲν το τεχθὲν, ἄλλο δέ ὁ ἐν οὐτῷ καλοικήσαν
ծնիցեալն, իսկ այլ ի նայն բնակեալ

Θεὸς, καὶ ὡς δύο τοῦ γεννηθέντος αἱ φύσεις·
Աստուած, եւ իբր երկու ծնիցելոյն բնութիւնք.

ἂν γὰρ τις τοῦτο λέγειν τολμήσειεν, τὸν
քանզի եթէ ոք զայս ասել համարձակեսցի

Ἐμμανουὴλ αὐτῷ μόνον ἀντίθες, καὶ χαλινὸν
զԵմմանուէլն զայս միայն ընդդէմ դիր եւ սանձ

σιωπῆς τὴν τοῦ ὀνόματος ὑποδέξεται μνήμην.
լռութեան զանուանն կալցի յիշողութիւն:

Οὐ γὰρ δύο φύσεις, ἀλλὰ σαρκωθέντα
Քանզի ոչ երկու բնութիւնք, այլ զմարմնացեալն

Θεὸν ἡ Παρθένος μυστικῶς ἀπεκύησεν,
Աստուած Կոյսն խորհրդաբար բացասաղմնեաց

δεξαμένη τὴν τοῦ Πνεύματος ἐπιφοίτησιν.
ընկալեալ զՀոգւոյն վերեկութիւն

Εἰ μὲν γὰρ ἀνθρωπίνης σπορᾶς βλάστημα ἦν
Քանզի եթէ մարդկայնւոյ էր սերման բողբոջ

ὁ Χριστὸς, συνετίθεμεν ἄν, τον καρπὸν κατὰ
Քրիստոս, հաւանեցի արդեւք զպտուղն ըստ

τὴν φύσιν μιμεῖσθαι τὴν ῥίζαν· εἰ δὲ ἐκ
բնութեան քաղաքել արմատոյն. իսկ եթէ

Πνεύματός ἐστιν ἁγίου, κατὰ τὴν τοῦ ἀρχαγγέλου
Հոգւոյ է սրբոյ, ըստ հրեշտակապետին

φωνὴν, Θεὸς ὁ τεχθεὶς, ἐπειδὴ καὶ Θεὸς
ձայնի Աստուած ծնիցեալն, վասն զի եւ Աստուած

ὁ τῆς γεννήσεως πρόξενος.
ծնելութեան առիթ:

Բնագիրն համեմատութեամբ ուրիշ կտորներու այսչափ պարզ ըլլալովն հանդերձ, թարգմանութիւնն բառ առ բառ յունարէն շարադասութեան վրայէն կատարուած է: Յունարէնի այս նմանողութիւնն, ինչպէս ուրիշ նման գրուածքներէ ալ յայտնի է, յառաջ բերած է հայերէնի հոգւոյն հակառակ անթիւ բառեր, ասացուածքներ եւ դարձուածքներ, որոնք անտանելի են հայականջին: Այսպէս յաճախ կը տեսնուին. զեր զբնութիւնն, բառական յուն. ὑπὲρ φύσιν, հոմաբուն, ὁμο-φυσής եւն. զարմանալին է մանաւանդ κατὰ τὸν τῆς οἰκονομίας λόγον, ἤτα τήν ἐκ γυναικὸς γέννησιν նախադասութեան թարգմանութիւնն[1] "ըստ տնաւրէնութեանն բանի կամ զ'ի կնոջէն ծնելութենէ". ուր առաջին պարբերութիւնն թարգմանուած է ճշդիւ, իսկ երկրորդին մէջ մոռնալով թէ առաջնոյն նախադիրն

[1] Հակաճառ. էջ 67, յուն. Migne, P. gr. 88, 1130.

κατὰ իւր խնդիրն երկ-ոգին մէջ ալ ունի (κατὰ... τὴν ...γέννησιν), բառական թարգմանած է հայցական. "ծնելութենէ", բացառական ձեւն կարդալու է անշուշտ ծնելութիւն:

Լեզուի այսչափ փոփոխութեան հանդէպ անբացատրելի է թարգմանչին տրամադրութիւնն ուրիշ կերպ, բայց եթէ ընդունելով թարգմանիչն օտարազգի մը[1], որ իւր թերի հայերէնագիտութեամբն ձեռնարկած է հայացընելու Տիմոթէոսի գործը: Եթէ ընդհանրապէս դժուարին է մեկնել հելլենարանութեան հայ գրականութեան մէջ ընդհանրանալու պատճառն, գոնէ այսպէս մտածելու է առաջիկայիս համար. վասն զի հոս ոչ լեզուն պարզախօս եղած է եւ ոչ իմաստն դիւրահասկնալի. կէտեր, որոնք բուն շարժառիթն կը համարուէին յունաբանութեան ծագման:

Ենթադրութիւնը, թէ օտարաշուրթն մէկը եղած է թարգմանիչ, կը հաստատուի նաեւ այն պարագայէն, որ թարգմանիչն հմուտ չէ Ս. Գրոց հին թարգմանութեան: Այս անհմտութիւնն եղած է պատճառ Ս. Գրոց վկայութեանց խժալուր հայերէնով նոր թարգմանութեան՝ հեռու բոլորովին նախնեաց ընտիր թարգմանութենէն: Այսպէս օր. համար Եփես. Բ. 20—21 համարներն (Հակաճ. 57, 11—14).

Նոր թարգմ.	Հին թարգմ.
Շինիմք ի վերայ հիման առաքելոցն եւ մարգարէից	Շինեալք ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից.

1 Հմմտ. եւ Յաջբ. Ի.Գ:

ելոյ ծայր անկիւնաւոր ինքեան Յիսուսի Քրիստոսի, յորում ամենայն շինուած յաւդակապեալ աճէ ի բաղին սուրբ Տերամբ:	որոյ է գլուխ անկեանն Քրիստոս Յիսուս, յորում ամենայն շինուածն յոդեալ եւ պատշաճեալ, աճէ ի տաճար սուրբ Տերամբ

Համարիլ ասոր հիմն, ինչպէս Գ. Տէր Մկրտչեան[1] կ'առաջարկէ, Ս. Գրոց նորաբեր՝ երրորդ թարգմանութիւն մը, գոնէ առաջիկայ գրութեանս համար դժուարին է, այնու որ մի եւ նոյն կոչումն այլ եւ այլ անգամներ թարգմանուած է միշտ պէսպիսութեամբ, եւ եթէ տեղիս տեղիս նոյնութիւն մ'ալ կը տեսնուի, յունարէնի ստրկաբար հետեւիլն յառաջ բերած է[2]:

Այս կամայականութեան հետեւած է թարգմանիչն նաեւ մի եւ նոյն հատուածի այլ եւ այլ կրկնութեանց[3] թարգմանութեան ժա-

1 ԱՐԻՏ, 580—586:

2 Հմմտ. Փիլիպ. Բ. 6—11 համարներն էջ 3, 48, 104, 214 272, 312, կամ Ղուկ. Ա. 35, էջ 2, 73, 269. Ես. Ծգ. 4—5, էջ 29, 275 եւն եւն:

3 Տիմոթէոս սովորութիւն ունի քանի մ'անգամ ի մէջ բերել մի եւ նոյն հատուածն այլ եւ այլ վարդապետական կէտեր ապացուցանելու համար. զանցառութիւն մը պէտք է նկատել հրատարակիչներու կողմանէ այս մասին անուշադրութիւնն ծանօթութեանց կամ "բովանդակութեան" բաժնին մէջ: Այսպիսի հատուածներու համեմատութեամբ կարելի էր շատ մ'անընթեռնելի տեղերն առեղծուել, որ անհրաժեշտ ալ էր, քանի որ անմատչելի է դեռ յունարէն բնագիրն: Զոր օր. էջ 73, 17. "Կատարեալ.. անյեղլին նախահատեալ. ի ծան. "մի բառ անվերծանելի. սրկայն կարելի էր վերծանել 30, 18 տողին օգնութեամբ, ուր նոյն հատուածին մէջ բառական կը թարգմանուի, "կատարեալն -ՀԷ, անյեղլեղուկն նախահատեալ" եւն:

մանակ. այսպէս Տիմոթէոս Յուլիոս Քահանայապետի թղթէն հատուած մ'ի մէջ բերած է 5 անգամ[1], թարգմանիչն ամէն անգամ անզգալաբար նոր թարգմանած է, ասկէ պատկերած է մի եւ նոյն ժամանակ պայծառ կերպով թարգմանութեան ատեն ընտրած քմահաճոյքն ալ[2]:

Լեզուի տեսակէտով մասնաւորապէս կ'արժէ ուսումնասիրել Տիմոթէոսի Հակաճառութեան հայերէնն. վասն զի իւր ինքնուրոյն տպովն զգալի տարբերութիւն ունի միւս ժամանակակից թարգմանութիւններէն, այսպէս Փիլոնի, Իրենէոսի, Աթանասի, Գր. Աստուածաբանի եւն գրուածոց թարգմանութիւններէն, որոնք թէեւ շատ կանուխ թարգմանուած չեն եւ հելլենաբանութեան մէջ թաթխուած են, բայց շատ մեծ վիճով հեռու են Հակաճառութեան լեզուէն: Մինչ հոն հայկաբանութիւնն կը տիրանայ միշտ

1 Հակաճառ. էջ 8-9, 132, 177, 186, 256-260:

2 Օր. համար էջ 8, 260 եւն, զիջեալ = էջ 177, ստորանցեալ. 177, 260 եւն գրիցեալքն = 132, գրութիւնքն. էջ 8, 132 եւն բարեհամբաւել = 177, գովել. էջ 260, իլանել, 177, վայրանցութիւն, 132, վայրիջութիւն. էջ 30, պարարկաղ = 73 փարագրաւղ. 30 ստորանկանի, 73 դնանի. 28, մշոնջենաւոր = 275 յաւետախաղաց. 28 իբր զմեզ = 275 իբր մեք. 10, ընդ անուանն առեալ լինի = 187 պարառեցելոյ ընդ անուանն. 10, շարառեցելոյ = 187, պարառեցելոյ. 18, բացընկեցիկ = 118, տարընկեցիկ եւն: Այսպիսի տարբերութիւնք շատ յաճախ են: Ուշադրութեան արժանի է հոս նաեւ բերականական նոր ձեւերն. օր. համար. Խարարին, Խասաց, Դիջեանի եւն, կամ գերանուանց իգական ձեւն, սէ (42), նէ, ի նեմայ, փոխ. ի նմանէ (275) եւն:

հելլենաբանութեան, հոս ընդհակառակն հայերէնն ստրուկն է յունաբանութեան: Կը յիշեցընէ մեզ ակամայ Դաւիթ Անյաղթի, եւ քիչ մ'ալ Ստեփ. Իմաստասիրի թարգմանութիւնքն: Յայտնի է որ վերջնոյս անուամբ եղած թարգմանութիւնք լաւ ներկուած են յունաբանութեամբ[1], որուն պատճառն պէտք է համարիլ յատկապէս թարգմանութեան օգնական Դաւիթ կենառը, ոչ քաջ հայերէնագէտ մը: "Անյաղթի" գրութիւնքն ալ ապահովապէս ոչ լաւ հայկաբանի մը վերագրելու է, ինչպէս Տիմոթէոսի Հակաճառութեան թարգմանութիւնն: Դաւթի եւ Տիմոթէոսի գրութեանց թարգմանութիւնք կը մատնանշեն մի եւ նոյն դպրոց եւ մի եւ նոյն շրջան[2], դպրոց մը որ հայացուցած է նաեւ Թլակացւոյ Քերականութիւնը:

11. Տիմոթէոսի գործն կը հայանար ժամանակ մը, երբ ազգն օր աւուր կը մխրճէր դաւանաբանական հարցերու մէջ. իրաց այս հանգամանքը նպաստեց մեծապէս Տիմոթեայ հեղինակութեան եւ գործոյն ծաւալման:

Հեղինակն Տիմոթէոս շնորհիւ ասորի ազդեցութեան՝ առաջին օրէն իսկ ճանչցուեցաւ ի Հայս "երանելի"[3] եւ "ընդ ուղղափառ Հովիւն եւ ընդ մարտիրոսս" դասուեցաւ Դիոսկորոսի

1 Յաչեան Հ. Յ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք. Մասն Ա. Վիեննա, 1895. էջ 15-21:

2 "Անյաղթի" գրութիւնք Հայոցաբանութիւնքն շատ վերջն չեն թարգմանուած. հմմտ. Khostikian Missak, David der Philosoph, Bern, 1907, p. 15ff.

3 Գիրք թղթոց. 140:

հետ[1] եւ իւր գրութիւնքն հաւատոյ իրաց ջատագովութեան համար յանձնարարուեցան իբրեւ ամենակարեւոր զէնք. "ունի քո աստուածսիրութիւնդ զամենապատուականին եւ զերանելի հաւրն մերոյ Տիմոթէի զգիրս՝ որ ընդդէմ քաղկեդոնի ժողովին"[2]: Անուն ծանութացած էր արդէն Բարգէնի օրով, երբ թարգմանուեցան ասորերէնէ Զենոնի եւ Ընաստասայ թղթերն ու Պետրոսի եւ Ակակայ թղթակցութիւնք[3], ուր կը յանձնարարուէր Պետրոս Ծանրախօսէն մատուցանել "զպատարագն երանելոյն Տիմոթէոսի հաւատարիմ հաւր մերում հայրապետի Աղեքսանդրացւոյ. եւ անոր "երանելի եղբօր" Ընտեղես երիցու՝ "այն որ վկայեաց ի Գանգրա յաւուրս Լեւոնի արքայի"[4]: Այս յարգութիւնն վայելեց Տիմոթէոս երկար ժամանակ[5], բայց յընթացս, երբ աւելի մաերիմ եղաւ Հայոց յարաբերութիւնն Յունաց հետ, սկսաւ կորսնցնել իւր վարկն, տկարանալ Հայոց համարումն իր վրայ եւ վտարուիլ Նուիրականաց դասէն: Երուսաղէմայ Յովհ. Հայրապետն[6] արդէն Է. դարուն կը ներկայացնէր զՏիմոթէոս իբրեւ անսուրբ, հայհոյիչ, նոյնպէս Թ. դարուն Փոտ[7], եւ ԺԲ.

1 Թուղթ Վրթանիսի առ Սորմէն, ԱՆԴ, 94:

2 Թուղթ Պետրոսի, ԱՆԴ, 101: Նամակագիրն լաւ ծանօթ է Հակաճառութեան եւ ունի անկէ քաղուածներ:

3 Գէրէ թղթոց, 243—278:

4 ԱՆԴ, 260:

5 Հմմտ Գէրէ թղթոց, 329, 491:

6 ԱՐՊՏ. 1896, էջ 254:

7 Թուղթ առ Զաքարիա, էջ 181:

դարուն Գրիգոր Տղայ[1] յայտնապէս նզովից արժանի կը համարէր հակառակ Տուտէորդւոյ եւ այլոց համոզման: Է. դարու սկիզբներն (604—5) Սորմէն Յունական Հայաստանի ստրատելատը կը գրէր Վրթանիսի. "Եթէ զԴիոսկորոսին ասէք, զՏիմոթէոսի զԱղեքսանդրացւոյ, որ ընդդէմ բարեպաշտութեան հոգեկիր հարցն յանդգնեցան ասել, ուստի եւ մերժեցան ի սրբոյ եկեղեցւոյ, եւ անչինչ վիճակեցան յիշատակի նզովից, զայդ եւ մեք քաջ գիտեմք, եւ ունիմք ի կապիրճս հաւատոյ մերոյ ճշմարտի, որպէս [եւ] զսուտ եւ զաւտար եւ զանգործ նետս"[2]: Սորմէնի այս տողերն կը ցուցընեն միանգամայն Տիմոթէոսի գրուածոց ստացած ճոխութիւնն թէ Միաբնակաց եւ թէ Քաղկեդոնականաց ձեռքը: Իւր գրութիւնքն սակայն առաջին անգամ յանուանէ յիշուած կը գտնենք Վրթանիսի եւ Մովսէս Ցուրտաւայ եպիսկոպոսի թղթակցութեանց մէջ Է. դարու առաջին տասնեակին[3]:

1 Թուղթ առ Հիւսիս. Վրդ. էջ 75: — "Պայծառաւոր Ս. Սիմէոն Սիւնական յԱղեքսանդրեայ, այլ եւ Տէրութեան երէց ուղղ հաւատով էմուտուէրէր" (var. իմաստասէր) կը գրէ Սամ. Անեցի յամն ՇԲ. (հրտ. Տէր-Մելքէլեանի, 72): Ասկէ կիր. Գանձակեցի. "Պայծառաւոր եկեղեցին Ս. Սիմէոնի սինակեցւոյ յԱղեքսանդրիա. եւ Տէրութեան երէց ուղղ հաւատով է էմուտուէրէր, որ զՔաղկեդոնականսն գրէրն գրէրոց հաւատէալ զանգործն բառնաստուծոյ սրանց ընդդէմ ամենայն հերետիկոսաց". Հրտ. Վենետ. էջ 21:

2 Գէրէ թղթ. 91:

3 Գէրէ թղթ. 113 եւն: Հրատարակիչք (Ցոլբ. ԺԸ) կը նշմարեն հետաքր նաեւ Յովհ. Բ. (557—574) առ Աղուանս թղթին մէջ. ԱՆԴ. էջ 81—84:

12. Հայք օգտուած են Տիմոթէոսէն մասնաւորապէս ամփոփուած գտնելով հոն Ս. Հարց եւ այլոց գրութիւններէն հատուածներ, որոնք այլուստ անմատչելի էին իրենց. այսպէս Յուլիոս Քահանայապետի, Յովհ. Երուսաղէմացւոյ եւն գրութիւնք։ Այնպէս որ եթէ փնտռենք Հակաճառութեան հետքերն հայ մատենագրութեան մէջ, ամենէն աւելի Ս. Հարց եւ այլոց գրուածներէն ի մէջ բերուած վկայութիւնք պիտի զարնեն աչքի, քան Տիմոթեայ սեպհական կարծիքները։

Հրատարակիչք մատնացոյց ըրած են արդէն[1] այսպիսի քանի մը հետքեր, "այս խնդրի մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ուրիշ ժամանակի թողլով՝" Մաթուսաղայի Թղթի, Օձնեցւոյ "Ընդդէմ Երեւութականաց,, ճառին, Խոսրովկայ երկերու, Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի"[2]

---

1 Ցոլոլոքան. ԺԸ-ԻԱ։

2 Հրատարակիչք (Ցառաջաբ. Ի.) Թղթոյս մասին կը գրեն. "Եթէ գրուածքի վերնագիրն ուղիղ է եւ Սահակ կաթուղիկոսն է հեղինակը, միայն Սահակ Գ. Զորափորեցին կարող է լինել" (Է դարու վերջերը, 678ին). Հմմտ. այս մասին նաեւ Die Armenische Kirche, p. 136, եւ Des hl. Irenäus, Erweis der apostolischen Verkündigung, herausgegeben von K. Ter-Mekerttschian und E. Ter-Minassiantz, Leipzig 1907, p. V. Ըստ մեզ այսչափ կանուխ դարու նկարագիրն չի կրեր գրութիւնս վրան. "Ասացեալ սրբոյ վարդապետին Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի եւ մեծի թարգմանչի" խորագիրն յայտնապէս կեղծիք մ'է, եւ ուղուած է վերագրել այսու Մեծին Սահակայ. ոչինչ կապ ունի հետեւաբար Զորափորեցի համանուն կաթողիկոսին հետ։ Գրուածքս յօրինուած է Ցունաց դէմ, մերձաւորապէս Ա—ԺԱ. դարուց մէջ, ժամանակ մը, երբ կը կցկցուէր Ցոյներէն ալ

Թղթին եւն մէջ. որուն վրայ աւելցուց Գ. Տէր-Մկրտչեան Ստեփ. Իմաստասիրի եւ Կայսերաց գրոց մէջ նշմարուած հետքերը[1]։

Մաթուսաղայի Թղթին մէջ բաց ի Գր. Աքանչելագործի վկայութենէն[2] կարելի է մատնացոյց ընել եւ հետեւեալները.

Տիմ. 78.	Մաթուս. 90.
Է. Գլուխ ի Թղթոյն Ղեոնիայ. Քանզի ներգործէ երկաքանչիւր կերպ ընդ միուսումն հաւասարութեամբ, որպէս յատուկ ընկալաւ, զի բանին գործաւղի զայս, որպէս է Բանին. իսկ մարմնոյ կատարչի, որպէս մարմնոյն. քանզի ոմն նոցա բացափայլէ սքանչելագործութեամբք, իսկ ոմն ընդ թշնամանաւք ստորանկեաց:	Արդ եթէ ըստ նոցա բանից այլ ոմն Քրիստոս Յիսուսն է, եւ այլ ոմն Բանն Աստուած, եւ ոմն ի նոցանէ զախտ եւ զչարչարանս կրէ՝ ծնեալ ի Կուսէն, եւ ոմն ի նոցանէ պայծառանայր նշանօք եւ արուեստիւք, որ է Բանն Աստուած, հեռացուցանելով զնա ի տնօրէնութեան խորհրդոյն, որպէս կայ ի տոմարին Լեւոնի:
Էջ 64. Երկրորդ գլուխ ի Թղթոյն Ղեոնիայ. Ապրեմ	Էջ 93. Բայց զի ի Քաղկեդոնի ժողովին պատճա-

---

նման բան մը ընդդէմ Հայոց. "Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի բան թշնամական ընդդէմ Հայոց" (Τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαὰκ τοῦ καθολικοῦ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας Λόγος στηλιτευτικος κατὰ Ἀρμενίας. Migne, P. gr. 132, 1155—1238)։ Մատդրութեամբ ընթեռնլով Հայերէնն կը տեսնուին բաւական թուով բառական փոխառութիւններ Ստեփ. Սիւնեցւոյ († 736) առ Գերմանոս, Սահակայ առ Փոխաչկայ († 991) առ մետրապոլիտն Մելիտինոյ Թղթերէն։

1 ԱՐՏ. 265—67, տես վերը էջ 16։

2 Հայոցաբ. 20, 25—30. Մաթուս. առ Օրպէլ. 90 (Հրտ. Իմինի)։

ցեալ այսուհետեւ յատկութեանն երկաբանչիւրոյ բնութեանն,...

ռանօք բաժանման զերկուս բնութիւնս ասացին այսպէս. Ապրեցելոյ երկաբանչիւրոյ բնութեանն իւրոյ յատկութիւն, ոչ ընկալան զնա ոմանք ի ձերոց ճարտարացդ առաջնորդք Աղեքսանդրացւոց, այլ եւ յայտարարութեամբ ընդդիմադրութիւնս բազումս արարին։

Մաթուսաղայ հոս ոչ միայն կ'օգտուի բառացի, այլ եւ կը նշանակէ աղբիւրն վերջին տողերուն մէջ։ Երկու հատուածներուս մէջ ալ խնդիրն Լեւոնի Տոմարի մասին է, այս կէտն ուշադրութեան արժանի է մասնաւորապէս։ Հայք Լեւոնի Տոմարին եւ առ Հասարակ Քաղկեդոնի ժողովոյն իրաց մասին տեղեկութիւններն հոս ամփոփուած ունէին գլխաւորաբար։ Այնպէս որ Վրթանէս Քերդող Մովսէս եպիսկոպոսին, երբ սա իրմէ տեղեկութիւն խնդրած էր սոյն ժողովոյն եւ Լեւոնի Տոմարի նկատմամբ, կը յանձնարարէր կարդալ իբրեւ կարեւորագոյն մատեան ի միջի այլոց "զգիրս Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացւոյ"[1]։ Ինքն իսկ Վրթանէս թէ՛ իւր Թղթոց մէջ ի Գիրս Թղթոց եւ թէ իւր Կայսերաց գրոց մէջ[2] Լեւոնի եւ Քաղկեդոնի ժո-

1 Գէր. Թղթ. 126։

2 Հրա. "Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագիր յօրինեալ Յէ. դարու ի հեղինակն ժամանակագրաց", Վենետ. 1904։ Հ. Սարգիսեան եւ այլք հեղինակ նկատած են գրութեանս Անանիա Շիրակացի. գործը սակայն ելած է Նախ-

զովոյն վարդապետութիւնն բացատրելու ժամանակ օգտուած է յայտնապէս Հակաճառութենէն. օր. համար "Թուղթ շրջաբերական Մովսիսի եպիսկոպոսի", խորագրեալ Թղթին մէջ, որ Վրթանիսի ձեռքէն ելած է, կը կարդանք.

Գիրք. Թղթ. 116.	Տիմ. 93. 99.
Այսպէս զասելն, թէ Ես եւ Հայր իմ մի եմք. եւ ի վերայ ծովոյն զգնալն, զփոթաձիգն զյաղթելն, զլեզուն ողջացուցանելն, զքաղցեալսն կերակրելն, զչորեքօրեայ զմեռեալն յարուցանելն, եւ որ ինչ նման է դորին, միայնոյ եւ մերկի Աստուածային բնութեանն առանձին զատուցանեն։ Իսկ ասելն, թէ Հայր իմ մեծ է քան զիս, եւ զվաստակելն, եւ զննջելն, զքաղցնելն, եւ զծարաւելն եւ զահագին զչարչարանսն, եւ զկամաւոր մահն, մարդկային բնութեանս միայնոյ առանձին որոշեն, եւ իբրեւ որդի մարդոյ, զամենայն տկարութեամբ կրել վարկանին։ Բանին զնա վարելով յայն։	Ը. գլուխ ի Թղթոյն Ղեոնիայ։ Քանզի քաղցնուն եւ ծարաւել եւ վաստակելն եւ ննջել խոստովանաբար է մարդոյ. այդ հինգ հացիւքն հինգ հազարս մարդկան յագեցուցանել եւ շնորհել Սամարուհեայն կենդանի ջուր... եւ ի վերայ մկանանց ծովոյ ճեմեալ ... աներկբայապէս է Աստուծոյ։ Թ. գլուխ ի Թղթոյն Ղեոնիի. Քանզի որպէս զի զյոլովն Թողից, ոչ նորին է բնութեան լայն ի գոբովոյ գթոյ զվախճանեալ սիրելին եւ զնոյն վերակեցեալ հանդերձեալ ապուեցելոյ հողոյն քառաւրեին անա թաղման արտաքս յանել առ հրաման ծայ-

Ն-բար Վրթանէս Քերդողէն, Էջ. դարու սուրբ հայրերուն Ուրիշ տեղւոյ թողլով առ այս իմ փաստերս, մատնացոյց կ'ընեմ հոս պարզապէս գրոցս Հակաճառութեան հետ ունեցած աղերսն. էջ 61—63 = Տիմ. 35—36. էջ 65—66 = Տիմ. 35—7, 146—151։ Հմմտ. եւ ԱՐԻՑ, 1908, էջ 265—66։

նին. կամ զփայտե յառիլ. եւ ի տուընջենէ ի գիշեր փոխիլ զտառս ամենայն. սասանսկցել կամ սեւեռանալ բեւեռաւքն. եւ զդրաստին զդրունս բանալ հաւատով աւաղակին այսպէս ոչ նորին է բնութեան ասելն. Ես եւ Հայր մի եմք. եւ ասելն. Հայրն իմ մեծագոյն իմ է:

Վրթանէս Տոմարին խօսքերն աւելի պարզած ի մէջ կը բերէ, քան բառական կ'օրինակէ։ Նման հատուած մը Տոմարէն ունի նաեւ Աբրահամ կաթ. իւր թղթերուն մէջ[1]։

13. Նախնիք ոչ միայն օգտուած են Հակաճառութենէն, այլ եւ ի մի ամիսիւելով հոն գտնուած Լեւոնի Տոմարէն հատուածներն ջանացած են կազմել "Լեւոնի Տոմարն[2]„. այսպէս կը գրուի այս մասին "Սկզբնագիրք Տոմարի Ս. Լեւոնի եւ Սահմանի Ս. Ժողովոյն Քաղկեդոնի„ գրուածքին մէջ[3].

"Ասի սկսանի հատուածական թարգմանութիւն ինչ տոմարին Մեծին Լեւոնի գտեալ ի ձեռագիրս ինչ Հայոց, եւ ի կիր արկեալ յոմանց հակաճառից՝ որ յայտնապէս է թարգմանեալ ի

[1] Գէր+ Թղթ. 172 = Տիմ. 74. էջ 193 = Տիմ. 93, 99։

[2] Ձեռագիր մը Պարիսի Ազգ. Մատենադարանին մէջ (Թ. 130) կը նշանակէ F. Macler: Catalogue des Ms. Arméniens et Géorgiens de la bibliothèque nationale. Paris, 1908, p. 71.

[3] Հրա. Վենետ. 1805, էջ 17, Ծն. 1։

յունականէ (թէպէտ եւ ժամանակն անյայտ), բայց կարի բառական, միանգամայն եւ տխմարական ոճով. որով ուրեք ուրեք անհեթեթ իմացուածս ընծայեցուցանէ՝ մանաւանդ որոց խընդրենն պատճառանս ընդդէմ ողջմտութեան արբոյն Լեւոնի։ Խորագիր գործոյն է այսպիսի. "Գլուխք չորեքտասանք, զոր գրեաց երանելին Ղեւոնդիոս Հայրապետ Հռովմայ առ Փլաբիանոս արքեպիսկոպոսն Կոստանդնուպոլսոյ. զոր ընկալաւ տիեզերական սուրբ ժողովն Քաղկեդոնի, ՈԼԶ Հայրապետքն„։

Համեմատութիւնը կը ցուցընէ թէ հոս ուրիշ բան չէ յառաջ բերուածն, բայց եթէ Հակաճառութեան մէջ Լեւոնի Տոմարէն առնուած հատուածներն՝ բառ առ բառ[1]։ Ամփոփողն, որչափ կ'երեւայ, Քաղկեդոնական մ'եղած է։ Այս կէտն կը պարզէ մեզի, թէ չենք ունեցած երբեք Լեւոնի Տոմարին ամբողջական հին թարգմանութիւն, ինչպէս կ'ենթադրուէր ցայժմ։ Հայք ոչ միայն Լեւոնի Տոմարն կամ Քաղկեդոնի ժողովոյն Սահմանն չունէին հայերէն թարգմանութեամբ, այլ եւ ոչ այս մասին հայոց որ եւ իցէ գիրք։ Վիճմանց ժամանակ հակառակ կողման վարդապետութիւնն աչաց առջեւ ունէին մի միայն Տիմոթեայ Հակաճառութեան մէջ. այս իսկ պատճառաւ երբեք ճշգրիտ ծանօթութիւն չեն կազմած այնչափ անգամ նշուած Քաղկեդոնի ժողովոյն պատմութեան եւ վարդապետութեան մասին։ Զուր անցաւ Վրաց Կիւրիոն

[1] Համա. էջ 11 = Տիմ. 53. էջ 13 = Տիմ. 64 և.։

կաթողիկոսի ջանքն առ այս, որ նոր (վրացերէն) թարգմանութեամբ բերել տալով ժողովոյն Սահմանն Երուսաղէմէն, իրն իրականութեան մէջ աշխատեցաւ պարզել Աբրահամու առջեւ[1]։

14. Այսպիսի զէնքով կռուած են Հայք նաեւ Թէոդ. Մոպսուեստացւոյ, Նեստորի եւ այլոց դէմ։ Մանաւորապէս յիշելու արժանի է հոս այս տեսակէտով Նեստորի գրութիւնքն, որոնց Հայք ծանօթ կ'երեւան իրենց գրուածոց մէջ, եւ կարծել կու տան, թէ երբեմն ունեցած ըլլանք Նեստորի գրութիւնքն հայերէն։ Ցիրաւի Ե. դարուն լսուեցաւ թէ թարգմանուեցան Նեստորի եւ անոր վարպետին Թ. Մոպսուեստացւոյ գրութիւնք, բայց շուտով վերցուեցան հետակոչոյս՝ Շնորհիւ Սահակայ եւ Մաշտոցի արթնութեան[2]։ Հայ հեղինակաց քով նշմարուած կոչումունք Նեստորի եւ այլ հերձուածողաց գրուածներէն առնուած են նոյնպէս ուղղակի հակաճառութենէն։ Նշանաւոր է այս կողմանէ Սահակայ Վարդապետի առ Փոտ գրած պատասխանական թուղթը[3], ուր կը կարդանք (էջ 284—5).

"Բայց զոր միաւորեալ ասացին եւ այնու զպարզամիտսն հրապուրելով ի բաց լինել ինքեանց ի Նեստորական աւանդիցն, զոր եւ առընթեր բանիս կարդեսցուք զսահմանս երկաքանչիւր դաւանութեանցն, զՆեստորին ասեմ եւ

[1] Գէր+ Թղթոյ. 186–188։
[2] Գէր+ Թղթ. 7–8, 10։
[3] Գէր+ Թղթ. 273–294։

զՔաղկեդոնին հանդերձ Լեւոնական տումարիւն, յորոյ վերայ կառոյցն իսկ ժողովն Քաղկեդոնի զսահմանս աւտարոտիս եւ խորթաբարոյ իւրոյ խոստովանութեանն։

Գիրք Թղթոց:	Հակաճառ:
1. Գրէ Նեստոր յիւրում գլխաւորագոյն Տրամաբանութեան հաւատոյն բանի այսպէս. Եւ անփոփոխելի եւ անայլայլելի բանին Աստուծոյ երկուս բնութիւնս խոստովանիմ Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ, եւ մարդ կատարեալ ի զաւակէ Դաւթի եւ Աբրահամու։	
2. Գրէ Լեւոն յիւրում Տումարին. Աստուած խոստովանիմ ըստ այնմ, ըստ որում ի սկզբանէ էր Բանն, եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն. եւ մարդ խոստովանիմ ըստ այնմ ըստ որում Մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց ի մեզ։	Էջ 84։ Եւ Աստուած ահա ըստ այսմ, ըստ որում ի սկզբանէ էր Բանն. եւ Բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր Բանն. իսկ մարդ ըստ այսմ, ըստ որում Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց ի մեզ։
3. Գրէ Նեստոր. Ոչ Բանն Աստուած հանդերձեցաւ պատանաւք ի Յովսեփայ, այլ մարմինն ի Յովսէփայ։	
4. Գրէ Լեւոն. Մինն փայլէր նշանագործութեամբն, եւ միւսն ընդ չարչարանաւքն ստորանկեալ։	Էջ 78։ Ոմն բացափայլէ սքանչելագործութեամբք, իսկ ոմն ընդ թշնամանաւք ստորանկեաց։

5. Գրէ Նեստոր. Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց ի մեզ:

6. Գրէ Լեւոն. իմաստուն շինողին իւր տուն. զի Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց ի մեզ:

7. Գրէ Նեստոր. Զերկակոսն առ Քրիստոս որոշեմ բնութիւն, զի կրկնակ անձ բնութեամբ, իսկ արժանաւորութեամբ մի:

8. Գրէ Լեւոն. Քաղցնուլն եւ ծարաւելն, վաստակելն, ննջելն. խոստովանաբար է մարդոյ, այլ ի հինգ հացէ զհազարսն յագեցուցանել, եւ Սամարուհւոյն զկենդանական ջուրն շնորհել. եւ ի վերայ միանանց ծովուն ծեմելն, եւ զկոհակս այտմանց ծովուն վերասաստելով մրրկին խաղաղացուցանել, անարկբայապէս է Աստուծոյ:

Էջ 54: Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց նը մեզ:

Էջ 53: Եւ իմաստութեանն շինաւղին իւր տուն. Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեաց ի մեզ:

Էջ 65. Զերկակս առ Քրիստոս որոշեմ բնութիւնս. քանզի կրկնակք անձ բնութեամբ. իսկ արժանաւորութեամբ միականք:

Էջ 93. Քաղցնուլն եւ ծարաւել եւ վաստակելն եւ ննջել խոստովանաբար է մարդոյ. այլ ե. հացիւն հինգ հազարս մարդկան յագեցուցանել եւ շնորհել Սամարուհեայն կենդանի ջուր, . . եւ ի վերայ միանանց ծովու ծեմեալ ... անարկբայապէս է Աստուծոյ:

Հատուածներէս 2, 4—8 առնուած են փոքր փոփոխութեամբ Հակաճառութենէն. կը մնան անծանօթ երկուքը, 1, 3: Dr. W. Lüdtke մօտերս յօդուած մը նուիրելով Սահակայ ի մէջ բերած Նեստորի 4 վկայութեանց[1], ուշադրաւ կը տեսնէ առաջին տեղին, ուր Նեստորի գրոց անունն ալ դրուած է, անծանօթ ցայժմ այլուստ: Ի՞նչ աղբերէ գիտէ Սահակ այս երկուքը, որոնք

[1] Lüdtke W., Armenische Nestoriana, ի Zeitschrift für Kirchengeschichte, 29. Bd. (1908), S. 385—387.

իր քով միայն կը պատահին[1]: Այն պարագան որ Լեւոնի խօսքերն եւ Նեստորի վերջին երկուքը բառացի վերցուած են Հակաճառութենէն, կարծել կու տայ թէ նաեւ այս առաջին երկուքն (1, 3) ալ Հակաճառութենէն առնուած ըլլան, եւ այն՝ կորուսեալ մասէն, վասն զի այժմեան օրինակին մէջ բացակայ են:

Նման տեղիք կարելի է մատնանիշ ընել նաեւ Գագկայ առ Ռոմանոս[2] եւ Խաչիկ Կաթողիկոսի առ Մետրապոլիտն Մելիտինոյ[3] Թղթերու մէջ, զորոնք զանց ընելով հոս՝ կը յիշենք միայն "Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսի" Ընդդիմախօսութիւնն առ Յոյնս, ուր (էջ 470—81) բառական 12 կոչում ի մէջ բերուած է Հակաճառութենէն "Յանուն Պաւղոսի Սամուստացւոյ, Ղեւոնի Հռովմայեցւոյ, Թէոդորիոսի Կիւրացւոյ, Նեստորի, Թէոդորիտոսի":

15. Ունինք գրուածք մը "Երանելի Մեծի քերդողահօրն Մովսէսի Խորենացի եպիսկոպոսի" խորագրեալ, զոր առաջին անգամ հրատարակեց իրրեւ Պատմահօր հարազատ ճառ մը Ա. Տէր-Մէքէլեան[4] եւ ապա լոյս տեսաւ նաեւ Թղթոց գրքին մէջ՝ զետեղուած Ե. եւ Զ. դարուց Թղթերու մէջ տեղն[5]: Գրութիւնն սակայն թէ բովանդակութեամբն եւ թէ լեզուովն անարժան էր տեղւոյն. նկատելով երկու կէտերս՝

[1] Երկրորդ (3) հատուածն կ'երեւայ թէ կը համապատասխանէ Loofs, Nestoriana p. 266, 11—12 տողին:

[2] Գէր. Բդ. 795—301: — [3] Անդ. 302—322:

[4] Սահ. Անէջ, Վաղարշապատ 1893, էջ 255—261:

[5] Գէր. Բդ. 22—28:

գրած էինք այլուր թէ "յետին դարուց տիպն" կ'երեւցընէ վրան[1]։ Առ այս կու տայ այսօր նոր ապացոյց մ'ալ Հակաճառութիւնս. յիշեալ Մովսէս Քերդողահայրն ծանօթ է հայերէն Հակաճառութեան. ուսկից բաց ի ընդհանուր գաղափարներ սորվելէ՝ ծանօթացած է նաեւ վերագոյն ի մէջ բերուած Երեքթեայ եպիսկոպոսի անուան եւ ճառին, զոր կը յիշէ փոքր ինչ աղաւաղութեամբ. "Եւ Երեքթեայ երանելոյ Անտիոք Պիսիդեայ եպիսկոպոսի, եւ յԱստուածաբայտնութիւնն ի Կոստանդինոպալիս" (էջ 26)։ Այս ակնարկութիւնն բաւական է ճառն եւ հեղինակն ի միասին Զ. դարու կէսէն ասդին քարշելու։

16. Հակաճառութեան ազդեցութիւնն հայ մատենագրաց վրայ եղաւ նաեւ լեզուի տեսակէտով։ Ընթերցողներն ի սկզբան զգուշութիւն ցոյց կու տային լեզուի խոշորութեան հանդէպ, այսպէս Ղրթանէս քերդող, եւ օգտուած ժամանակ վկայութիւնքն հարթուած ի մէջ կը բերուէին. բայց այսպէս չեղաւ յետիններու ընթացքը. յաճախ ընթերցումը եւ համալեզու թարգմանութեանց օր աւուր բազմանալն ընտելացուց հայ վարդապետներն խոշորութեան, որ յերեւան կ'ելլէ մանաւանդ Ը. դարու մատենագրաց քով, ինչպիսիներ են Թէոդ. Քռթենաւոր, Օձնեցի, Խոսրովիկ եւն, որոնք յաճախ օրինակութիւն ալ կ'ընեն իրենց գրուածոց մէջ Տիմոթէոսէն. Հրատարակիչք[2] առած են համեմա-

[1] Հանդ. Ամս. 1907, էջ 373։
[2] Յ—ՆԷ. ՃԹ.։

տութեան այսպիսի հատուած մը Օձնեցիէն[1] եւ Խոսրովիկէն[2], կարելի էր դեռ նշանակել նմաններ ալ մասնաւորապէս Օձնեցւոյ եւ Խոսրովիկի գրութեանց մէջէն, ուր յաճախ ակնարկութիւն ալ կ'ըլլայ սոյն գրոցս[3]։

Աւելորդ է աւելի երկարել խօսքը Հակաճառութեան թողուցած ազդեցութեան վրայ, որ ամէն մասամբ եղած է նշանակալից հայ մատենագրութեան համար։ Հարկ է սակայն խոստովանիլ ի վերջոյ նաեւ, թէ առանց հրատարակութեան այս գրոցս՝ շատ անտեղի ենթադրութեանց պիտի դիմէր քննադատն ինչ ինչ մատենագրական հարցերու մէջ, եւ թիւ մը խնդրոց ալ պիտի մնար անլուծանելի։ Այսպէս օր. համար Հ. Զարբ. "Մատենադարան"ի մէջ (էջ 617) կազմած է համոզումն թէ թարգմանած են Նախնիք Յուլիոս Քահանայապետի առ Դիոնեսիոս Թուղթն, պատահելով ինչ ինչ քաղուածքներու Հակաճառութենէն Հայ Ձեռագրաց մէջ եւն։

Գործը, ինչպէս կանխեցինք ըսել, շատ կարեւոր էջ պիտի բանայ հայ աստուածաբանութեան պատմութեան մէջ։

17. Բաց ի տոհմային գրականութեան համար ունեցած մեծ նշանակութենէն, անպայ-

[1] Տիմ. 119, 24–28 = Օձն. 51։ Առ այս հմմտ. Հանդ. Ամս. 1904, էջ 266, ծն. 4։
[2] Տիմ. 261, 28—34 = Խոսր. 179։
[3] Հմմտ. Հանդ. Ամս. անդ, 267. "Ճարտարք Յունաց" կը յորջորջուին Տիմոթէոսէն ի վկայութիւն կոչուած Ս. Հարք։

ման յարգ ունի նաեւ հայրախօսական ուսման համար։ Տիմոթէոս իւր խօսքերն ճոխացընել աշխատած է Ս. Հարց վկայութիւններով, զորոնք մեծաւ մասամբ անձամբ հանած է բառացի բնագիրներէն՝ նշանակելով յաճախ աղբիւրն տիտղոսով եւ գլխով։ Մեծապէս նշանակալից է այս հանգամանքը. վասն զի այսօր շատ գրուածք անյայտացուցած է ժամանակն մեզմէ. գրուածներ, որոնց հետքն սակայն շնորհիւ Տիմոթէոսի մնացած է Հակաճառութեան մէջ։ Այս հետքերու օգնութեամբ հնարաւոր կ'ըլլայ ինչինչ գրուածոց հեղինակի եւ ժամանակի նկատմամբ երկբայութիւնք պարզել եւ անանուն գրութիւններն ստուգել։

Հրատարակիչք անհուն շնորհակալութեան պիտի արժանանային, եթէ իրենց հրատարակութեան մէջ յաջողէին նաեւ մէն մի վկայութեան աղբիւրն մատնացոյց ընել, ինչպէս ըրած են Ս. Գրոց տեղիքը։ Պահանջք մը, որ իւր անհրաժեշտութեան համեմատ կապուած է նաեւ մեծամեծ դժուարութեանց, զորոնք հրատարակութիւնն պատրաստուած միջավայրին մէջ հարթել ի հարկէ անհնարին էր։

Վկայութեանց մէկ մասն կարելի էր գտնել յայտնի Հարց գրուածոց մէջ[1] եւ փոքր մաս մ'ալ նման ծաղկաքաղներու մէջ, ինչպիսիներ բաւական յաճախաթիւ են յոյն եւ ասորի գրականութեան մէջ։ Վերը Migneէն ի

[1] Ա. Migneի, Patrologiae cursus, Series Graeca, Paris, 1857—60.

մէջ բերինք Երեքթեայ հատուածն. հոս մասնաւորապէս կրնանք յիշատակել Նեստորի գրուածներէն առնուած հատուածները։

18. Նեստորի գրութիւնք այսօր հատակոտորներով միայն ծանօթ են, որոնք մնացած են յոյն, լատին եւ ասորի գրականութեան մէջ։ Մեծաթիւ կոչմունք պահուած են նաեւ Տիմոթէոսի գրուածոց յատկապէս Հակաճառութեան մէջ։ Անուանի գիտնական Fr. Loofsի արդիւնքն եղած է ի մի ամփոփել վայրավատին ցիր եւ ցան հատուածներն, գիտնական յօրինուածութեամբ դասաւորել եւ հրատարակել յոյն, լատին եւ ասորի գրականութեան մէջէն[1]։ Հեղինակին անծանօթ մնացած է Տիմոթէոսի հայերէն Հակաճառութիւնն, թէեւ իրեն ուշադրութենէն չէ վրիպած Բրիտ. Միւսէոնի 12156 Ձեռագիրն, որ "Տիմոթէոսի Եպիսկոպոսի Աղեքսանդրեայ Ընդդէմ Ժողովոյն Քաղկեդոնի" գրուածքն կը բովանդակէ։ Գրութիւնս, զոր վերագոյն առիթ եղած էր յիշատակել, ծանօթ էր մեզ միայն Հրատարակիչներու յառաջաբանէն, Wrightի ցուցակն մեզի անմատչելի մնալուն, այս իսկ պատճառաւ շատ համառօտ ծանօթութիւն ունէինք բովանդակութեան մասին։ Ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ այս նկատմամբ մեզի Dr. W. Lüdtke 9 Հոկտ. թղթով, ուսկից կը տեսնուի թէ Բրիտ. Ձեռա-

[1] Տե՛ս Fr. Loofs, Die Ueberlieferung und Anordnung der Fragmente des Nestorius. Halle, 1904, 8° 407 S.

գրին մէջ Տիմոթէոսի բոլորովին անկախ մէկ գործն հասած է մեզի (հմմտ. եւ վերը, էջ 17), այս կը հաստատուի նաեւ Loofsի յառաջբերութիւններէն։ Բրիտանիական Ձեռագրին մէջ կը պակսին շատ մը Նեստորի կոչումներ, որոնք կան Հակաճառութեան մէջ. եւ թիւ մ'ալ հատուածներու առաւել կամ նուազ ընդարձակութեամբ են։

Համեմատելով Հակաճառութեան մէջ ամփոփուած Նեստորի հատուածներն Loofsի քաղուածքներուն հետ, գտանք գեղեցիկ Նորութիւններ Հակաճառութեան մէջ, որոնցմով կարելի կ'ըլլայ լուծել կարգ մը երկբայութեանց Նեստորի գրուածոց մասին։ Այս նկատմամբ յուսանք թէ այլուր առիթ կ'ըլլայ խօսելու։

19. Այստեղ նշանակենք միայն որ Nestorianaի մէջ ամփոփուած յոյն բնագրին հետ համեմատութիւնն պարզեց հայերէն թարգմանութեան մէջ ինչ ինչ խնդիրներ եւ այլուստ անծանօթ բառերու նշանակութիւնք։ Առաջինն հետեւեալ նախադասութեան մէջ (էջ 94) է. "Եւ զի զայս հաւաստագոյնս եւ ամենեցուն դիրընկալս ասացից՝ զԱրիոսի, Եւնոմեայ եւ զամենեցուն պարուցն այսպիսեացս տոմ՝ (?) փականաց փոյթ Աստուածածին ներածել"։ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան (ԱՐՏ. 580) շղագրեալ բառն կ'առաջարկէ ընթեռնուլ "մոմ փականաց", իբրեւ կնիք, ենթադրելով մ եւ տ նշանագրոց շփոթութիւն։ Յունարէն բնագիրն սակայն ուրիշ լուծում կու տայ. բնագիրն է

(Loofs, 273) ἵνα δὲ αὐτὸ σαφέστερον καὶ πᾶσιν εὐληπτότερον εἴπω· τοῖς Ἀρείου καὶ Εὐνομίου καὶ Απολιναρίου καὶ πάντων τοῖς χοροῖς τῶν τῆς τοιαύτης φρατρίας σπουδὴ τὸ θεοτόκος εἰσάγειν. Տոմ՝ փականաց կրկին բառերու համապատասխանն է հոս φρατρία, որուն իմաստն է "ցեղով կամ տոհմով ազգակից ժողովրդական ընկերութիւն, տոհմակիցք, ցեղակիցք, ազգատոհմ"։ Հետեւաբար φρατρία թարգմանուած է տոմ՝ փականաց (արմատն տոմի առանձինն հմմտ. էջ 283), այս է Տոհմականաց, որ յաճախ նաեւ ազգական, տոհմակից իմաստով կը գործածուի. հատուածին իմաստն է ուրեմն. Եւ որպէս զի դիւրահասկնալի ընեմ պարուց Արիոսի, Եւնոմիոսի եւ բոլոր այսպիսեաց ցեղակիցներու (համախոհներու)։ — Էջ 108. "Իսկ եթէ՝ ոչ Տէր, մի՛ դու սոսկ մարդ առնելով զՔրիստոս, ինձ առսաղապեր զնախատինս". յոյնն ունի հոս μὴ σύ... ἐμοὶ πρόστριβε τὸν ὀνειδισμόν (Loofs, 357). բայն προστρίβω կը նշանակէ "յոք (յանցանս եւն) կրթել, նախատինս դնել ումեք, ձգել մէկուն վրայ", ըստ այսմ առսաղապել ստրկական նմանութիւն մ'է յունարէնի։ — Էջ 116. "Զի յորժամ ի խոնարհ (?) մատչելով լուիցես մահ, մի՛ զարմասցիս, զի զնաչեցեալն եւ զթաղեալն մի՛ ջնեսցէ զլսարանդ, իբր աստուածութեանն զայս կրեցելոյ"։ Ի խոնարհ մատչելով կը համապատասխանէ յուն. ὑπο-καταβαίνων (Loofs, 295) "(ի խոնարհ) իջանել,

herabsteigen„ բային, որ էջ 152 նոյն պարբերութեան մէջ թարգմանուած է "ի վայր իջանելով„: Աւելի հետաքրքրական է ՀՆեսցէ (էջ 152 ՀՆիցէ) բայն, որուն համապատասխանն է յուն. μὴ πλήττῃ τὴν ακοὴν... բայն πλήττω կը նշանակէ "հարկանել, բաղխել„, այս իմաստով է անշուշտ նաեւ էջ 275 "ի ՀՆմանց„ բառն, իբր "հարուած„, որ այլուր նոյն պարբերութեան մէջ (էջ 29) "ի վիրացն„ փոխուած է: — Էջ 122. "Երկրպագեմ ընդ աստուածութեանն զսա, իբր աստուածայնոյ ասակից ճոխութեան„. յոյնն ...ὡς τῆς θείας συνήγορον αὐθεντίας (Loofs, 260). συνήγορος կը նշանակէ "խօսակից, mitsprechend„, լայնագոյն իմաստով՝ "ջատագով, փաստաբան„. Վերջին առումովս կը թուի այլուր (էջ 163) նոյն հատուածին մէջ թարգմանուած "խաւսնակ„: — Եւ էջ 128. "Իսկ աջովն օգնելոյ Աստուածն Բան ոչ պիտայր արիէ„ (?): Իմա՛ ըստ յուն. (Loofs, 268) οὔκ ἔχρῃζεν, Ἄρειε = Ոչ կարօտէր, Ա՛րիէ: — Էջ 100. "Ոչ Աստուածութիւնն, յէ՞ հերձուածող„, յուն. պարզապէս οὐ θέοτης, αἱρετικέ (Loofs, 235): — Էջ 109. "Զի զծնելութիւնն զ'ի յերանելւոյն կուսէ Որդւոյ այս (?) կոչեսցես„. Հրատարակիչք իրաւամբ դրած են հարցական. յոյնն լոկ. υἱοῦ μὲν καλῇς (Loofs, 274):

Այսչափ Ղեստորի հատուածներու մասին: Ծրագրէս դուրս է մտնել նման ուրիշ համեմատութեանց մէջ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՏԻՄՈԹԷՈՍ Ա. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ

Մեծին Աթանասի աշակերտն եւ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետական գահուն վրայ իր երկրորդ յաջորդն է Տիմոթէոս Ա. (381—385), ծանօթ Եկեղ. պատմութեան մէջ ընդդէմ Արիանոսաց գործունէութեամբն, որ եւ ներկայ էր Կ. Պոլսոյ 381ի տիեզերական Սինհոդոսին. երբ պաշտպան հանդիսացաւ Մաքսիմոս Շնականի եւ արքունեաց աչքին խէթ մը նկատուեցաւ իւր աթոռոյն շահերն պաշտպանելուն համար[1]:

Իւր գրական գործունէութենէն շատ դոյզն յիշատակարան մնացած է. Սոզոմենոս (Պատմ. Եկեղ. Զ. 29) կ'ընծայէ իրեն Միանձանց վարուց հաւաքածոյ մը, որ այժմ անկայտ է. բայց կայ իր անուամբ 63 գլխով գրուածք մը "Պատասխանիք կանոնականք Տիմոթեայ Աղեքսանդրացւոյ„[2], որուն հայերէնն հասած է առ մեզ Աթանասի անուամբ. "Կանոնք Աթանասի գլուխք ՁԷ„[3]: Գիտնականն Caspari իրմէ կամ իր եղ-

---

[1] Մանրամասնութիւններ իր կենսագրութեան մասին հմմտ. Dictionary of Christian Biography, Vol. IV, p. 1029—30.

[2] Հրտ. J. B. Pitra, Juris ecclesiastici Graecorum historiae et monumenta. T. I. Romae 1864, p. 630–645.

[3] Հմմտ. Տաշեան՝ Ցուցակ, 1053:

բոր եւ նախորդի Պետրոս Բ.ի ձեռքէն կը հա-
մարի Աթանասի ընծայուած "Մեկնութիւնն ի
Հանգանակն"[1]:

Բաց ի յիշուածներէս Հայ Մատենագրու-
թիւնն պահած է Աղեքսանդրիոյ Տիմոթէոս Հայ-
րապետէն ուրիշ երեք գրուածք ալ, որոնց յու-
նարէն բնագիրն չէ յայտնուած տակաւին: Ա-
սոնք են.

1. Ի պատմութենէ վարուց Ս. Աթա-
նասի, զոր ասացեալ է Տիմոթէի աշակեր-
տի նորին եւ աթոռակցի Աղեքսանդրա-
ցւոյ[2]:

2. Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացւոյ ի
խորհուրդ Տեառնընդառաջին. "Զայս որդի
Դաւթի ընկալաւ Սիմէոն ի գիրկս իւր" սկզբնա-
ւորութեամբ:

3. Երանելւոյն Տիմոթէոսի սրբոյ ե-
պիսկոպոսի Աղեքսանդրու ասացեալ ի
սուրբ Կոյսն Մարիամ՝ եւ յողջոյնն
Եղիսաբեթի:

Աթանասի վարուց հարազատութեան մա-
սին խնդիր կարելի չէ ընել. բայց խնդրական
հարկ է համարիլ երկու վերջին ճառերը, որոնք
Ձեռագրաց մէջ շատ անորոշ ճակատ ունին.
Տիմոթէոս անուն 4 հայրապետ[3] ունեցած է

---

1 Bardenhewer O., Patrologie, S. 23.

2 Հրտ. Ս. Աթանասի ճառք, թուղթք եւ ընդդի-
մասացութիւնք. Վենետ. 1899, էջ 24–26:

3 Իւրաքանչիւրի մասին հմմտ. Dictionary of Christ.
Biogr. IV, p. 1031—1034.

Աղեքսանդրիոյ աթոռն երկու դարու անջրպետի
մէջ. Տիմոթէոս կուզ (457—477), Տիմոթէոս
Սաղոփակիոզոս (460—482), Տիմոթէոս Գ.
(519—535). ասոնք եւս կարող են հեղինակ
նկատուիլ: Իրաց անորոշութեան մէջ սակայն
հարկ է խուսափել ենթադրութիւններէ: Գոնէ
ոչինչ յայտնի կրնանք ըսել առաջին ճառի նկատ-
մամբ, որ "Մատենադարան"էն[1] միայն ծանօթ
է մեզ: Կանգ կ'առնունք մենք յատկապէս եր-
կրորդին քով, որմէ երկու օրինակ ունինք մեր Հա-
ւաքածոյին մէջ: Առաջինն է թ. 7, թղ. 319ա
—320բ ճառընտրի (A) մէջ՝ գրուած 1439ին
(Հմմտ. Տաշեան՝ Ցուցակ էջ 34): B օրինակ
անուանածնիս յետագայ հրատարակութեան մէջ
կը համապատասխանէ Դերձակեան Մարտիրոս
Դպրի 1808ին ի Կ.Պոլիս ընդօրինակած ճառից
հաւաքածոյին, զոր ստացած ենք վերջերս Կ.Պոլ-
սէն: Ձեռագիրն նշանակալից է, ըստ որում օրինա-
կուած կ'աւանդուի Յովհ. Կոլոտի Յամի 1771
Մշոյ Առաքելոյն Թադէի Վանուց անուանի "Մեծ
ճառընտրէն" կատարած քաղուածքի վրայէն:
Ձեռագիրն անթիւ է տակաւին, ուր յիշեալ
ճառն կը գտնուի 73բ—76ա թղթերու վրայ:

Թ. 7. Ձեռագրին համեմատ Տիմոթէոս
"Աղեքսանդրու Աթանաս Հայրապետի աշակերտն
է", որուն կը համաձայնի կերպով մը վերագոյն
նշանակուած խորագիրն ալ: Վենետիկեան օրի-
նակի մը համաձայն, զոր կը յիշատակէ Հ. Զարբ.

---

1 Զարբհանալեան Հ. Գ., Մատենադարան նախնեաց,
Վենետ. 1889, էջ 732—3.

(Մատ. 733) "Տիմոթէոս աստուածասէր քա-
հանայ" է լոկ։

Հայերէն թարգմանութեան ժամանակը
անյայտ է. Ձեռագիրը, ուր կը գտնուի ճառս,
կը բարձրանայ մինչեւ 1194, երբ գրուած է
Պարիսի 110 Ձեռագիրն (թղ. 69—70. հմմտ.
Macler, Catal. 49)։ Այս թուականն սակայն
հաստատուն կռուան մը չ'ընծայեր մեզ, որուն
վրայ անկասկած յենուլ կարենանք։ Թարգմա-
նութեան ոճն նկատելով կը կարծենք թէ հայա-
ցած ըլլայ Զ. դարուն յունարէնի վրայէն։ Հնոց
քով որ եւ իցէ ակնարկութեան չենք պատահած
այս նկատմամբ։ Հայկազնեան բառագիրքն "Փաղ-
ղական" բառին մէջ յառաջ կը բերէ ճճ (ճա-
ռընտիրք) մատենէն կոչում մը, որ աղերս մ'ունի
ճառիս հետ (տես տող 132 ծան.)։ Կռուան մ'ու-
նենայինք թերեւս հոս, եթէ յայտնի ակնարկու-
թիւն մը գտնէինք յիշեալ տեղւոյ նկատմամբ։

Մեր հրատարակած ճառի արժէքն աւելի
հայրախօսական տեսակէտով նշանակալից պէտք
է համարիլ քան հռետորական ոճի եւ յօրի-
նուածութեան։ Շատ անպաճոյճ է ընդհանրա-
պէս խօսուածքն, բայց գաղափարական է պատ-
կերն, առանձնայատուկ պատմելու ոճն եւն,
որոնք հնութեան նկարագիր մը կը ցոլացնեն։

Հայերէն լեզուն եւս պարզ է, շատ տար-
բեր նոյն հեղինակի ընծայուած Աթանասի Վա-
ղրուց լեզուէն, որ խրթին եւ յունաբանութեամբ
է։ Իւր պարզութեամբն հանդերձ ունի իւր
աղքատիկ լումաներն, զորս կը ձգէ լեզուի գան-

ձանակին մէջ, զոր օր. ընչղանալ, սատա-
բանալ, ցեղենամ, խաղբակել, որոնք առա-
ջին անգամ հոս յերեւան կ'ելլեն։

Հրատարակութեանս մէջ բնագիր ընտրած
ենք թ. 7 Ձեռագիրն (A), ուր ուղղագրութիւնք
աւելի ճշդագոյն էին եւ հին քան Bի մէջ, որ
փոփոխած է, զ. օր. աւ = օ։ Կարեւոր չտե-
սանք ամէն անգամ նշանակել ծանօթութեանց
մէջ այս կարգի տարբերութիւնք։ Երկու ձե-
ռագրաց համաձայնութեան համար պէտք է
դիտել որ B շատ յաւելուածներ ունի, որոնք
կը պակսին A.ի մէջ. այսպիսի յաւելուածնե-
րէն, որոնք մեզի հին երեւցան, մուծեցինք բնա-
գրին մէջ, ինչպէս եւ ինչ ինչ լաւագոյն ըն-
թերցուածներ. տարբերութիւնք մանր նշանա-
կուած են ծանօթութեանց մէջ։

Փափաքելի էր մեզ արեւելասէր հայրա-
խօս արեւմտեայց կից Ի Ս. Կոյսն Մարիամ
եւ յՈղջոյնն Եղիսաբեթի ճառիս նաեւ Ի
խորհուրդն Ցեառնընդառաջի ճառն մատ-
չելի ընել, որ նոյնչափ հետաքրքրական է իբրեւ
ցայժմ այլուստ անյայտ հայրագիտական բեկոր։
Այս փափաքն որ չյաջողեցաւ մեզ գոհացընել,
յուսով ենք թէ այլք նպաստաւոր պարա-
գայից մէջ կը հանեն ի գլուխ։

ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՏԻՄՈԹԷՈՍԻ

սրբոյ եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու ասացեալ
ի սուրբ Կոյսն Մարիամ եւ յողջոյնն
Եղիսաբեթի:

Մի արդեւք վայրապար ինչ մայր ինքեան՝ մարմնանալ կամելով արարիչն՝ կոչեաց զՄարիամ, զաղբատն այլ եւ զհաւատարիմն, զայն, որ գրասա ոչ ունէր, որ եւ զԲանն կենաց յորովայնի կրէր. ոչ էր նորա բազմութիւն ընդօծնաց յորդոցաց, ոչ զենուորաց շրջապահից հաւաքումն. բայց միայն ոտիւք սրբովք եւ մաքուր գնացիւք հետեւէր ընդ ճանապարհն: Առ այսոքիւկ անչափ էր խոնարհութիւն նորա եւ հեզութիւն եւ հանդարտութիւն, զի ինքն երթայր յառաջագոյն եւ զԵղիսաբեթ

1—4. Խորհէր պերպե է յերոտէրաց դեզ. Ա ոնէ "Երանելոյն Տիմաւթէի աշակերտի Աթանասի Աղեքսանդրու հայրապետի ասացեալ ... մաւրն Յովհաննու:„ Բ. "... Բան ճշմարտութեան ասացեալ ի Ս. Կոյսն Աստուածածին ...„: Զարբ. Մոդենադրոն, 733 ի յիւէ նոէ- ըոդ այլ Զ. "Խօսք Տիմոթէոսի աստուածասէր քահանայի ի սուրբ Աստուածածինն եւ ի նորին ողջոյնն, որ Պարէի թ. 110 Զերոտէն ըլլար է, է դեզ բերոտ Macler է (Catalogue, p. 49) „Discours du bienheureux Timothée sur la sainte Vierge et sur la Salutation."

5. AB. Արդեաւք: Այոպե Զարբ. 732. — 6. A. Կամելով [մարմ]նանալ ի՛ուդ: A. Զարբ. չէ+ Արարիչն: B. զՄարիամ կոչեաց: — 7. B. այ. էոէ. այլ եւ: Ալ ի՛ոէ նոէ- զտառապելագոյնն այլ զմտերիմն: — 8. B. այլ եւ: — 9. B. ընդօծնայ:

10. B. բայց սակայն: — 11—12. B. հետեւակէր ընդ ճանապարհս. A. այսոքիկ: չէ+ էր:

ողջունէր. ոչ ասելով յինքեան. Ես կոյս եմ, իսկ նա ամուլ, ես Աստուածածին, իսկ նա մարգարէածին. նա մայր Զայնին, իսկ ես Բանին Հաւր, որ անբաժանաբար յինէն մարմնացաւ, նա ծնանի զմրագն, իսկ ես զարեգակն արդարութեան յղացեալ ունիմ: Արդ պարտ էր նախ ամենայն ողջունել զկոյսն. պարտ էր նախ մարգարէածնին, հանդիպել յառաջագոյն Աստուածածնին. քանզի եւ պարտ իսկ էր մաւր Զայնին ընթանալ առ մայր Բանին, վասն էր յղացելոյն զմրագն՝ ողջոյն տալ ծնողին զարեգակն արդարութեան. այլ ոչ այսպիսի ինչ ածէր զմտաւ Կոյսն, այլ ելանէր անհեղգաբար եւ յառաջեալ ողջունէր զԵղիսաբեթ: Քանզի պարտ էր ի խաղաղութեան մաւրէն խաղաղութեանն յառաջագայիլ. պարտ էր յառաջաձայնել խնդութեանն որ ի ներքս յորովայնին էր՝ պարաբարձողին զմարգարիտն խնդութեան:

Եւ զինչ յողջունելն Մարիամու պատահէր. Եւ իբրեւ լուաւ, ասէ, զողջոյնն Մարիամու Եղիսաբեթ, խաղաց մանուկն ցնծութեամբ յորովայնի նորա եւ լցաւ Եղիսաբեթ Հոգւով սրբով: Ցիրաւի Յովհաննէս ի ծնունդս կանանց մեծ քան զամենեսեան կոչեցաւ. քանզի այն ինչ

---

15. A. եմ ես: B. չէ+ իսկ: — 16. A. մարգածին: — 17. B. չէ+ Հաւր: — 18. A. անժամանակաբար: — 19. B. ճրագն:

20. B. եմ... պարտ է: B. զկոյսս: — 21. B. է. չէ+ յառաջագոյն: — 22. B. Աստուածածնիս... է: — 24. B. զառաջինսն տալ: B. զարեգակն:

25. B. ոչինչ այսպիսի զմտաւ ածէր Կոյսն: Արդ ելանէ անհեղգաբար Կոյսն ի տաղաւարն եւ յառաջ ողջունէ Եղիսաբեթ: Քանզի պարտ էր խաղաղութեանն յառաջագայիլ...: — 29—30. A. ի ներքոյ սրովայնին պարաբարձողին: B. բերողին:

33—35. Ղ-ի. Ա. 41: — 33. B. Եւ եղեւ. չէ+ ասէ: — 35. B. մանուկն յորովայնի նորա ցնծալով: A. հոգով: — 36. A. մեծ ի ծնունդս: — 37. B. կանանց մեծ կոչեցաւ: A. չէ+ կոչեցաւ:

ի սպասաւորել ականջաց մաւրն ընկալաւ զձայն
Աստուածածնին, եւ որպէս պարաւղ խնդու-
40 թեան՝ պատրաստաբար ի վեր խայտաց. որպէս
փեսայածու տեսանել զփեսայն ստիպէր, որպէս
մկրտիչ տեսանել ցանկայր զընդ աւրինաւք խո-
նարհեալն. եւ զհանդերձեալ մկրտութեանն շնորհ
նորոգել, եւ մղէր զորովայն մաւրն ոտիւք աքա-
45 ցելով եւ զարգանդն հարստահարէր, որպէս թէ
նմանեալ ինչ ասել առ ծնաւղն. Կամ ծնիր, կամ
ասա զքանչելիս. բայց զդուռն, ով մայր, եւ ելանել
զմկրտիչս առ Տէրն իմ մի արգելուր, մի յաչա-
ղեր ինձ վասն խնդութեանս, մի զրկեր զիս ի տե-
50 սանելոյ, զոր բազումք ի մարգարէիցն ցանկացան
տեսանել եւ ոչ տեսին, այլ պահէր սուրբ կուսիդ։

Բայց սակայն եւ այն ինչ Յովհաննէս խայ-
տաց եւ լի Հոգւով սրբով լինէր Եղիսաբեթ։
Ուստի՞ կամ որպէս. բայց եթէ ի հայցելոյ նախ-
55 ընթացողին եւ ի պարգեւելոյ Քրիստոսի. որպէս
զի բերան մանկանն Եղիսաբեթ եղեցի, որ ոչ
կարէր տակաւին զշրթունսն շարժել. իսկ նա փոխ
տայր մկրտչին զբերանոյն զգործարանն. եւ ցուցակ
բանիս՝ հետեւողդ դմին։ Եւ աղաղակեաց ի ձայն
60 մեծ եւ ասէ. Արհնեալ ես դու ի կանայս եւ աւր-

---

38. A. զի... ակընջաց։ B. ի սպասաւորելն ... լուաւ։ — 39. B. պարող։

40. B. խայտայ։ — 41. A. տեսանելով։ — 43. B. շնորհ մկրտութեան։ — 44. B. աքացեալ ոտիւքն։ — 45. B. չէ+ թէ։ — 46. A. ասէր. B. ծնողն.. եւ կամ։ — 47. B. զքանչելիսդ. A. յելանել առ Տէրն։ — 48—9. A. մի յապաղեր ինչ վասն իմ խնդութեանս։

50—1. A. որում բ. ց ի մարգարէիցն, այլ պահէր...։ B. պահիւր։ — 52. A. բայց մինչ Յովհաննէս։ — 53. A. լի լինէր։ — 54. A. չէ+ հայցելոյ։ — 55. A. պարգեւելոյ։ — 56. A. Եղիսաբեթի։ B. ոչ եւս։ — 57. A. չէ+ իսկ։ — 58. B. տայ. A. զՄկրտչին։ B. գործարան։ — 59. A. ցուցանաւղ հետեւողդ բանին ըստ դմին աղ.։ — 60. A. ասելով։

հնեալ է պտուղ որովայնի քո. եւ ուստի՞ է ինձ
այս, զի եկեսցէ Մայր Տեառն իմոյ առ իս։ Աւր-
հնեալ ես դու ի կանայս, քանզի ամենայն կանանց
աւրհնութիւն յերկնից իջուցեր. դու զնախատինս
Եւայի դադարեցուցեր. դու յղացար զմարգարիտն,
զոր Հայր յառաջ քան զյաւիտեանս ծնաւ. դու
զողկոյզն աճեցուցեր, որ զամենայն երկիր ուրա-
խութեամբ արբոյց. դու զբժիշկն հոգւոց ծնանիս,
որ զկոյրս լուսաւորէ, եւ զյաւիտենից մեռեալսն
յարուցանէ։ Եւ Եղիսաբեթ յաջորդեր զԳաբրիէ-
լին ասելով. Ուրախ լեր բերկրեալդ, Տէր ընդ քեզ.
աւրհնեալ ես դու ի կանայս եւ աւրհնեալ է
պտուղ որովայնի քո։ Զի աւրէնք եւ մարգարէք ան-
սան եւ ակն ունին քեզ եւ ամենեցուն աստուա-
ծաղդեցիցբերանք ի քեզ, գոն բացեալ. աւրհնեալ
ես դու ի կանայս, քանզի ի քէն ծագեաց արե-
գակն արդարութեան. եւ դու ծնար զառաւաւտն,
որ զմշանջենաւոր տիւն արար ի կենցաղումս։ Աւր-
հնեալ է պտուղ որովայնի քո, քանզի մի է հատ,
եւ ոչ տանին տիեզերք զկալն. մի է ողկոյզն, բայց
հնձանն հանդերձ երկրաւս եւ զերկինս միանգա-
մայն ստացեալ ունի. մի գառն հանդիպի, եւ
վաստակին քահանայք միշտ զենլով. մի է զուա-
րակն, եւ ոչ գոն բաւական սեղանք առ ի բառնալ
զզոհսն. մի է նմանապէս խոյն, բայց բաժինքն

59—62. Ղ--Ի. Ա. 43—44։ — 62. B. եկեսցէ առ իս։ — 63. B. վասն զի։ — 68. B. յառաջ բերես զայն, որ։ — 69. A. զկուրս. B. եւ զկաղս գնացուցանէ. Եղիսաբեթ...։

70. A. յաջորդէ։ — 71. Ղ--Ի. Ա. 29, 42։ — 73. B. Զի քեզ. — 74. B. եւ ամենեցունց աստուածաղդեստից։ — 75. B. բացեալ։ — 76. B. Քանզի հանդիպիս դու լուսին եւ ի ձեռն քո ծագեաց։ — 77. B. չէ+ եւ։ — 78. B. մշանջենատիւ։ B. օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ...։ — 79. B. քում. A. մի հատ է, տանին...։

80. B. մի ողկոյզ։ — 81. A. եւս։ — 84. A. գոյ։ B. բաշխել զզոհն։ — 85. A. զոհսն։ B. գառինքն։

անցանեն բստ թուով. քանզի ի նմա պատուաստեր
աւազակն, եւ պոռնիկն ընչղանայր, եւ մաքսաւորն
սատարանայր, եւ հալածիչն Պաւղոս ցեղենայր։

Ուրախ լեր բերկրեալդ, Տէր ընդ քեզ, աւր-
90 հնեալ ես դու ի կանայս, եւ աւրհնեալ է պտուղ
որովայնի քո. եւ ուստի՞ է ինձ այս, զի եկեսցէ
մայր Տեառն իմոյ առ իս։ Ով զՏիրուհի աղախինդ
առաքեաց առ իս. վասն քո Գաբրիէլ յերկնից դայ.
վասն քո եւ վասն առ ի քէն ծնիցելոյդ բազմու-
95 թիւնք հրեշտակաց փառաբանեն ասելով. Փառք
ի բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն
ի մարդիկ հաճութիւն. վասն քո Աստուածազգեցիդ
եւ միշտ Կուսիդ մոգքն յարեւելից ի Բեթղահեմ
ընթացան. վասն քո հովիւքն աւետարանեալք
100 ընթացան յայրն երկիր պագանել առ ի քէն ծնի-
ցելոյն լուսաւորչին անձանց մերոց Քրիստոսի Ա-
տուծոյ մերոյ. ի քեզ Հոգին սուրբ եկն, եւ Հայր
հովանի կալաւ, եւ Բանն բնակեաց։ Եւ ով զայս-
պիսիս եւ զայսքանակ զսուրբ եւ զանշաղախ զմիշտ
Կոյսն առ ամուլս արձակեաց, քանզի ահա իբրեւ
105 եղեւ ձայն ողջունի քո յականջս իմ, խաղաց մա-
նուկս ցնծալով յորովայնի իմում. զհնձան՝ զորո-
վայնս իմ ներկացոյց մանուկս. հնձան եւ մրցա-

86. B. անցանելն։ A. ընդ։ A. պատուաստի. B. պատուաստիւր։ — 87. B. ընչղանայր. A. ճոխանայր։ — 88. A. սատերանայր. ՠՠՠՠ ԻՒ ՎԻՒՒ. օր. (ՀԲ. Բ. 699)։ 90. A. ԻՒ ՎԻՒՒ. (ՀԲ.) բարձրանայր։ Ցեղենամ, Բերեւ՝ ԲՠՠՠՠՒ, յՠՠՠՒ ՠՠՒ, ցեղեալ։

89—93. Ղ՚՚Ի. 29. 42 -43։ — 89. A. ՠՠ ՠՠՒ։ — 92. B. ով զՏիրուհին առ աղախինս արձակեաց։ — 94. B. ծնելոյդ։ 95 97. Ղ՚՚Ի. Բ. 14։ — 99. A. ի մարդիկք։ B. աստուածազգեստիդ։ 100. B. մոգք. A. Բեթղեհէմ։ 100. B. փութացան։ A. յայրին։ B. երկրպագել։ B Դ՚՚Ն առ ի քէն լուսաւորիչդ։ — 102—105. Ղ՚՚Ի A. — 105. A. որպէս. Ղ՚՚Ի. Ա. 44. — 107. A. ՠՠ ցնծալով։ A. հնձայն զորովայն իմ նկարեցից մանուկս. հնձայն եւ B... ասպարէզ։ ՆՒրՒՠՠՠՒ, ՆՒրՒՠՠՠՠՒԼ = ἐνίστημι.

բան միանդամայն եւ ասպարէս. քանզի որպէս
հնձանահար Յովհաննէս խայտայր յորովայնին, եւ 110
որպէս պարաւղ վազէր, եւ որպէս նախընթաց
շուրջ ընթանայր ցնծութեամբ՝ տեսանել զիւրա-
քանչիւրսն. զի խայտալովն ոչ տրտմեցուցանէր, եւ
շուրջ ընթանալովն ոչ խաղրակէր, եւ ոչ վազե-
լովն նեղէր զթաղանթն։ 115

Երանելի ես դու ի կանայս, ով Աստուածա-
ծին, որ զառաջին երանութիւնն ամենայն աղգաց
ծագեցեր, զի եղեցի կատարումն ասացելոցն նմա ի
Տեառնէ. ոչ կարծեմ զաւրհնութիւնն, զի պատուա-
սէր է, որ ի քեզդ է. ոչ նեղեմ զերանութիւնդ, 120
զի որ ընդ քո ձեռամբդ է, աննախանձ է։ Երանելի
ես դու, ով Աստուածածին, որ հաւատացեր, թէ
եղեցի կատարումն ասացելոցդ ի քեզ ի Տեառնէ։

Ընդ Աստուածածնին եւ մեք ամենեքեան,
ընկալցուք զերանութիւնն, որք նախանձաւորք եմք 125
եւ երկրպագեմք սրբոյ Աստուածածնին. եւ ընդ
Կուսին, որք մաքրութեան Կուսին նմանին.
ընդ մաւրն Իմմանուէլի, որք զանձինս իւրեանց
տաճար Իմմանուէլի արարին, եւ փեսայարան
զմարմինս իւրեանց եռուն. ընդ անամուսնացելոյն, 130
որք յանիրաւ ամուսնութենէ փախչին. ընդ հար-

110. A. խայտար։ — 111. B. պարող, նախընթացող։ "Ն-ԽԸՆԹՈՅ" ՠՠՒ Ի- ՎԻՒՒ օր. (ՀԲ.)։ — 113. A. տեսանէր. B. վասն զի։ — 115. B. զթաղանդն։ — 117. B. օրհնութիւնսն ՀՄ կանանց։ — 118. A. նմայ։

119. B. օրհնութիւնս. քանզի պատուասիրէ։ 120—1. B. ոչ նեղեմ նրբեմ զերանութիւնս, վասն զի ընդ քո ձեռնդ է։ — 121. B. ՠՠ ով։ A. Աստուածածին։ B. զի հաւատացերդ... ասացելոցն նմա։ — 124—27. B. ընդ Աստուածածնին մեք, ամենեքեան, որք նախանձաւորք Աստուածածնին եմք, ընկալցուք զերանութիւն։ Ընդ Աստուածածնին որ երկրպագեմք սրբոյ Աստուածածնին։ Ընդ Կուսին, որք...։ — 127. B. Նման են. — 130—131. B. Իմմանուէլի։

130. A. զանձինս. A. ամուսնացելոյն։ — 131. B. յանդրաւ յամուսնութենէ։ B. հարսին։

սինն Տեառն երանին, որք յամենայն գիջական
փաղաղութենէ պահեն զանձինս իւրեանց. ընդ
ծնիցելոյն զՔանն՝ զվասն մեր մարմնացեալն՝ որք
135 զՀայր առ ինքեանս բարի աւրինաւք եւ իմաստու-
թեամբ ձգեն, եւ հանդերձ Հարբ զՈրդի, եւ հան-
դերձ Որդւով զՀոգին սուրբ։ Երկրպագեմք համագոյ
սուրբ Երրորդութեանն, զի նմա են փառք եւ
պատիւ այժմ եւ միշտ։

---

132. Այ-ոլէ- A. է- Վ.էէդ օր. (ՀԲ.). է-։ B. փաղաղական գիջութենէ պահեցին զանձինս. հմմտ. ա-ոյ- ՀԲ. բառն է-ոզչ-։ն. "Երանի է կուսից, որք կացին յուխտին ընդ Քրիստոսի միաբանութեամբ, եւ պահեցին զանձինս յամենայն փաղաղական գիջութեանց եւ ի խորհրդոց անմաքրից„ (ՃԾ)։ — 134. B. ծնելոյն։ — 135—39. B. Որք զՀայրն բարի օրինօք իմաստութեան առ ինքեանս ձգեն. եւ հանդերձ մարքն զՈրդի։.. որ եւ երկրպագեմք ... զի նմա է ... եւ ունողութիւն. եւ յաւիտեանս. ամէն։

108.

10

<< Ազգային գրադարան
NL0367675

62.888